

ТАНҚИД ВА ТАЛҚИН

Нусратулло ЖУМАХЎЖА,

Алишер Навоийи номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети профессори, филология фанлари доктори, (Ўзбекистон)

ТАНҚИД – ГАПНИНГ НАҚДИНИ АЙТИШ ДЕМАКДИР

Глобллашув, оммавий маданият, техника тараққиёти, шу билан бирга, айрим ўз мутахассисларимизнинг нутқ маданиятимизга, миллий, илмий терминологиямизга тор, маҳдуд тушунчалардан келиб чиқиб қилаётган ташқи ва ички хуружи жамоатчиликни лоқайд қолдирмоқда. Ҳолбуки, халқимизнинг миллий келиб чиқиши ва она тилига нисбатан илмий қарашларда бундан 30 йилгидан кўра катта фарқ бор. Она тилимизга давлат тили мақоми берилиши жараёнларида ўзбек тилини тозалашга, унинг таркибидан форсча, арабча, рус ва европа тилларига доир сўзларни чиқариб, уларнинг ўрнига туркийларини топиб қўйишга уриниш пайдо бўлган эди. Бу уриниш анча вақт давом этди, ундан айрим ижобий натижалар ҳам келиб чиқди, салбий оқибатлар ҳам пайдо бўлди. Табиийки, бошда лойқа давом этган жараён аста-секин тина бошлади. Эҳтирос билан илгари сурилган ҳамма фикрлар ҳам тўғри эмаслиги аён бўлди. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг тарихий жараёни чуқур анализ ва синтез қилиб: “Биз – икки тилда сўзлашувчи бир халқмиз” дея чиқарган хулосаси ўзбек халқи ва унинг тили ҳақидаги тарихий ҳақиқатни ифодалади. Ўзбекистоннинг миллий мустақиллиги даврида ўзбек халқининг этногенези ҳақида янги концепция шаклланди. Ушбу концепция шўро даврида Якубовский ва бошқа олимлар томонидан яратилган, асосланган мафқуравий концепциядан тубдан фарқ қилади. Бу концепциянинг мазмун-моҳиятини тўлиқ тушуниш учун академик Аҳмадали Асқаровнинг “Ўзбекистон аҳолиси икки илдиз асосида ривожланган бир халқдир”⁴⁴⁶ сарлавҳали мақоласи билан батафсил танишиб чиқиш лозим. Олимнинг узоқ йиллик синчков ва толмас изланишларига кўра, ўзбек халқининг икки ўқ илдизи (туркий ва эроний) ҳақидаги тасаввурларга аниқлик киритилмоқда. Ўзбек халқи илк турк ватани ҳақидаги фикрлар

⁴⁴⁶ Аҳмадали Асқаров. Ўзбекистон аҳолиси икки илдиз асосида ривожланган бир халқдир. “Ўзбекистон. Тил ва маданият” журнали. (ТошДўТАУ органи), 2019 йил, 1-сон, 38-46-бетлар.

ўзгармоқда, халқнинг қадимий эроний илдизини Шарқий Европадан излаш ғояларининг асоссиз эканлиги ҳам ўз илмий исботини топмоқда.

Тадқиқотларнинг янги ва қатъий хулосалари шуни кўрсатадики, туркий тиллар оиласига мансуб бўлган ўзбек элати тарихан келиб чиқиши жиҳатидан икки илдизли халқ. Унинг биринчи ўқ илдизи туркий бўлса, иккинчиси шимоли-шарқий эроний, яъни суғдий, хоразмий, бохтарий ва сакдир. Ўзбек халқи этник таркибида маълум нисбатда туркий ва эроний этник қатламлар мужассамлашган.

Бизнинг назаримизда, она халқимизнинг минг йилликлар мобайнида ривожланиб келган тилини бутун мукамаллиги билан сақлашимиз ва ривожлантиришимиз лозим. Халқимизнинг ёзма маданий мероси кўп мингйилликлар мобайнида икки – туркий-форсий, араб истилосидан кейин уч – туркий-форсий-араб, рус истилосидан кейин тўрт – туркий-форсий-араб-рус кўптиллиги асосида ривожланганини ҳам унутмаслигимиз жоиз. Орада халқимиз этногенези ва тилида мўғул босқини асоратлари ҳам сақланган.

Шуни ҳам эътибордан соқит қилмаслик керакки, этногенезида икки ўқ илдизга эга бўлиш фақат ўзбек халқигагина эмас, балки ҳозирги Марказий Осиё халқларининг барига, ўрта асрлардаги Мовароуннаҳр ва Хуросон халқларига бирдай тегишли бўлган десак, адашмасмиз. Тасаввур қилинг, янгидан ёйилган илмий маълумотларга кўра, кечмиши темурийлар сулоласи билан туташ ва ҳамроҳ Алишер Навоий ҳозирги Эроннинг Сова шахрида зуллисонайнлик муҳитида дунёга келган, тўрт ёшларида унинг оиласи темурийлар билан бирга Шероз шахрига кўчиб, ўсмирлик ёшигача у ерда зуллисонайнлик муҳитида ўқиб, ўсиб улғайган, кейинчалик умрбод Ҳиротда зуллисонайнлик муҳитида яшаб ижод этган. Тўрт ёшларидан бошланғич таҳсил муносабати билан араб тилини ҳам ўрганиб, кўптиллилиқ унинг шахсий фазилатига айланган. Шундай зуллисонайнлик ва кўптиллилиқ муҳитида камол топмаганида, Саъдий Шерозий ва Ҳофиз Шерозийларни етиштирган шахар муҳитида таҳсил кўрмаганида, Алишер Навоий буюк мутафаккир бўла олармиди? “Нега биздан эндиликда Навоий чиқмаяпти?” деган саволнинг жавоби шу ерда яширинган эмасми? Ёки Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам барча темурий шахзодалар каби туғма зуллисонайн бўлган. У ҳам зуллисонайнлик тил бойлиги билан табиатан тақдирланмаганида,

ғўзал тил ва баракали ижод соҳиби бўла олармиди? Бобурнинг зуллисонанлиги унга умрбод йўлдош бўлиб, олис Ҳиндистонда ҳам томир ёзган. Унинг шажарасига мансуб дилбар шоира Зебунисо фикримизнинг ёрқин далилидир.

Хўш, халқимиз тилининг фақат туркий илдизини сақлашга, бошқа илдизларидан узишга уринишимиз тўғрими? Йўқ, аксинча, халқимиз зуллисонанлиги ва кўптиллилигини асрашимиз, йўқотилганларни тиклашимиз лозим.

Шу жиҳатдан, она тили ва адабиётимизнинг бир жонкуяри сифатида педагогика фанлари доктори, профессор Қ. Йўлдошевнинг ўзбек адабий тили, танқид ва адабиётшунослик терминологиясига ўзи маъқул кўрган сўзларни зўр бериб тикиштириш тамойилига бефарқ қарай олмаймиз. У “Ёшлик” журналининг 2012 йил 1-сонидagi “Холис эътироф эҳтиёжи” сарлавҳали мулоқоти, “Шарқ юлдузи” журналининг 2013 йил 6-сонидagi “Янги авлод овози” сўровномасига оид сарлавҳасиз суҳбати ва бошқа мақолалари ҳамда китобларида қуйидаги сўзларни оммалаштиришга собитқадамлик билан уриниб келади: ўқирман, ёзарман, ёзарлар, синчи, синчилик, адабий синчилик, ойдинлар, ўқувлик, адабий кечим, юзочди, очқич, адабиёттанув, адабиёт танувчилик, адабиёт танувчи, адабий яратик ва ҳоказо.

“Шарқ юлдузи”да **“танқид”** термини нотўғрилигини асослашга шундай уриналади: “Кейинги жиҳат шундаки, адабий танқидчилик ҳодисасига тўғри ном берилмаган. Халқда ном тақдирдир, деган ҳаққоний қараш бор. Ҳодисанинг тўғри номланмагани унинг нотўғри талқин қилинишига йўл очади. Яъни, номи адабий танқид бўлса-ю, яқин ўтмишдаги Сотти Хусайн, Айний, Саъдий, Триғулов, Н. Худойбергановлар ёзган битиклардаги каби тишу тирноқ бўлмаса, кишида ўз-ўзидан эътироз уйғонади. Ҳолбуки, бу ҳодисанинг вазифаси ўнакай танқид қилиш эмас, балки муайян бадий яратикнинг матнидан келиб чиққан ҳолда ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб беришдан иборат бўлиши керак. Бундай миссияга эга ҳодиса ёнимиздаги қозоқ ва қирғиз қардошларда “синчилик”, бу миссияни амалга оширувчи шахс “синчи” деб аталади. Ҳатто, Қозоғистонда “Син” деб аталган қалин ойбитик ҳам чоп этилади”⁴⁴⁷ Аввало, бугунги бир олим ижоди тарихда из қолдирган беш олимнинг фаолияти устидан ялписига қора чизиқ тортишига ҳайрон қоласан, киши. Наҳотки,

⁴⁴⁷ Йўлдошев Қ. Янги авлод овози. “Шарқ юлдузи” журн., 2013 йил, 6-сон, 108-бет.

уларнинг бешаласига ҳам бир хилда баҳо бериш мумкин? Наҳотки, уларнинг ҳаммаси муайян бадий асарнинг матнидан келиб чиққан ҳолда ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб бермаган бўлса? Уларнинг назари ва қалами фақат *“тишу тирноқ”* дан, ижодий услуби эса фақат бадий асарни *“уриш”* дан иборат бўлмагандир. Назаримизда, ижодкорларга баҳо берганда, ҳар бирига алоҳида ва ҳар бир асарига аниқ ёндашган маъқул. Чунки ҳар бир олим – бир олам, уларнинг ҳар бир асари эса алоҳида индивидуал ҳодиса. Ҳолбуки, Қ. Йўлдошев тушунгани ва талқин этганидай, *“танқид”* нинг маъноси *“уриш”* эмас. Бизда танқид, адабий танқид ва танқидчиликнинг номи жуда тўғри қўйилган. Арабча *“танқид”* ва *“мунаққид”* сўзларининг марказида *“нақд”* ўзаги ётади. Луғавий маъносидан келиб чиқадиган бўлсак, *“танқид”* – гапнинг нақдини айтиш демакдир. *“Мунаққид”* эса гапнинг нақдини айтидиган мутахассисдир.

Адабий тилимизни ислоҳ этиш жараёни бундай беҳуда уринишларнинг кўпини кўрди. Улар ўзини оқламади. Университетни – дорилфунун, аэропортни – тайёрагоҳ, факультетни – куллиёт, институтни – олийгоҳ, туманни – ноҳия деб ўзгартиришга мойиллик тажрибалари фикримизнинг далилидир. Бундай сунъий сўзлар камдан-кам ҳолатларда маъқул вариант бўлиб чиқади ва ижобий натижа беради. Уларни халқ қабул қилмаса ва нутқига сингдириб олмаса, бари уриниш бекор кетади. Ҳатто, автобусларнинг пешонаси ва бекатларда йиллар мобайнида *“тайёрагоҳ”* деб ёзиб қўйишса ҳам, бу сўз халққа сингиб кетмади. Юқоридаги сўзларнинг ҳаммаси бирин-кетин муомаладан чиқиб кетди. Бундай тажрибалар тилнинг зарарига ишлаши ҳам мумкин. Масалан, халқ тилида тайёр ва ихчамгина *“йўлкара”* сўзи турганида, аллакимлар *“йўл ҳақи”* ни муомалага тиқиштириб юборишди. Оқибатда, айрим оми одамларнинг касрига *“йўлкара ҳақи”* деган тумтароқ сўз пайдо бўлди. Тирик тил жараёнидаги халқ танлови унга ҳам тез фурсатда барҳам берди.

Қ.Йўлдошев адабий тилимизга мустаҳкам ўрнашган сўзларни ўзгартиришга уриниши беҳудалиги сабабини қуйидагича изоҳлаймиз: *“ўқирман”* сўзига эҳтиёж йўқ, чунки адабий тилимизда унинг *“ўқувчи”* деган тайёр, тушунарли, сингиб кетган туркий (!) муқобили мавжуд. Олимнинг ушбу мантиғидан келиб чиқсак, *“ўқитувчи”* ни ҳам *“ўқитарман”* ёки *“ўқитурман”* деб ўзгартиришимиз керакми? Шунда тилимиз яна битта дағал сўз ҳисобига *“бойий”* дими? Агар у *“ўқувчи”* нинг форс-тожик тили-

дан ўзлашган “*китобхон*” маънодошига қарши бўлса, халқ минг йиллик бу қуролидан воз кечмайди. Шу шаклда ясалган “*топарман-тутарман*” жуфт сўзининг йўриғи бўлакча. “*Ёзувчи*” сўзини “*ёзарман*” дея ўзгартиришда ҳам ҳеч қандай маъно йўқ. Иккаласи ҳам **туркий** (!), бироқ “*ёзувчи*” адабий тилга муқим ўрнашган сўз. “*Синчи*”, “*синчилик*” сўзлари ўзбек халқи тилида, дostonларида, асосан, отларнинг зотлари ва сифатларини танийдиган кишиларга нисбатан ишлатилган. “*Танқидчи*”, “*танқидчилик*”, “*мунаққид*”, “*мунаққидлик*” терминларини “*синчи*” ва “*синчилик*” билан алмаштиришга уриниш икки жиҳатдан хато. Биринчидан, араб тилидан ўзлашиб кетган бу терминлар ҳам ўзбек миллий терминологиясидаги минг йиллик тенг ҳуқуқли сўзлар. Халқ уларнинг ўрнига “*синчи*” ва “*синчилик*”ни қабул қилмайди. Иккинчидан, от танувчи билан танқидчини бир хил ном билан атасак, терминлар тизимида такрор юзага келади. Терминологияда эса, қоида бўйича, маънодошлик (синонимия) бўлиши мумкин эмас, чалкашлик келиб чиқади. Термин – тушунчага тенг. Бир термин фақат бир тушунчани ифодалашга хизмат қилади. “*Адабий танқидчилик*” турганида, “*адабий синчилик*”ка ҳам зарурат йўқ. “*Зиёли*” ўрнида “*мунаввар*”, “*ойдин*” сўзларини бошқалар ҳам қўллашган. Лекин, маъно жиҳатидан “*зиёли*”га муқобил бўлолмагани учун, “*ойдин*” ҳам миллий терминологияга ўрнашмаган. “*Дарс*” сўзи араб тилидан ўзлашгани учун, “*дарслик*”ни “*ўқувлик*”ка алмаштирагимизми? Йўқ, ўқиладиган ҳамма нарсани – китобларни ҳам “*ўқувлик*” деб аташ мумкиндир. Бироқ, “*дарслик*” деб сабоқ бериш учун махсус ёзилган китобга айтилади. “*Ўқувлик*” ушбу мазмунни ифодалай олмайди. “*Кечим*” сўзининг тилимизда кечиб, сузиб, оқиб ўтиладиган жой маъноси бор. “*Адабий жараён*” тушунчаси “*адабий кечим*”дан бошқача ва мураккаб мазмунга эга. Улар ҳам ўзаро муқобил бўлолмайди. “*Юзочди*” ҳам “*тақдимот*”га бадал бўла олмайди. Истеъдод бир марта юз очади, унинг янги китоблари эса ҳар сафар алоҳида тақдимот этилиши мумкин. Сизга “*шунос*” сўзи ёқмайдими? Унда “*адабиёт*”дан ҳам воз кечинг. У ҳам нотуркий тилдан олинган сўз. Воз кечолмайсиз. Унда, “*адабиётшунос*”нинг ўрнига “*адабиёт танув*”, “*адабиёт танувчи*”, “*адабиётшунослик*” ўрнига “*адабиёт танувчилики*”ни тиқиштириб нима қиласиз? Қойилмақом, қулай терминларни ўзгартиришга ҳожат борми?

Мазкур хатти-ҳаракатга бу қадар жиддий эътибор берганимиз бежиз эмас. Унинг муаллифи ўз шахсий қарашларини, жамиятга

фойда-зараридан қатъи назар, ваколат берилган жойда, албатта, ўтказишга уриниб келмоқда. Масалан, “Ёшлик” журналидаги мулоқотда имкон берилдими – ўтказди. “Шарқ юлдузи”даги сўровномада имконият туғилди – адабий танқиднинг “отини бошқа қўйиш” масаласини кўтарди. Бундай ҳолларга: “Бир олим қўлласса-қўллабди-да, нима зарари бор”, деб қараш тўғри эмас. Тўғри, янги термин яратишга, терминологияни янгилашга уриниш, изланиш ижобий ҳол. Лекин ўзи маъқул топган терминларни таклиф этиш, амалда қўллаб кўрсатиш бошқа-ю, вазият ва имкониятдан фойдаланиб уларни тикштириш бошқа ҳодиса. Бирида табиийлик бўлса, иккинчисида сунъийлик, зўракилик бор.

Бир йили ЎзМУ ҳузуридаги Олий педагогика институтига борганимда, малака ошириш учун келган ўқитувчилардан имтиҳон олинадиган тестларни менга кўрсатиб, таклиф, мулоҳаза ва тузатишларимни сўрашди. Не кўз билан кўрайки, ўша ерда дарс бергани учун тестлар Қ. Йўлдошев томонидан тузилган ва улар таркибида унинг юқоридаги “хусусий” терминлари қалашиб ётарди. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги Малака ошириш марказининг 2020 йилги таҳсилга доир дастурларидаги адабиётга оид бир фан маърузалари таркибида ҳам худди шу аҳвол. Ҳали жамоатчилик томонидан қабул қилинмаган, расмийлашмаган терминларни синов тестларига киритиш мумкинми? Ўқув муассасалари мутасаддилари дастурларига киритаётган маъруза матнларининг фақат мазмунигагина эмас, тил ва терминлар таркибига ҳам эътибор бермоқлари лозим. Ҳолбуки, мазкур маъруза матнларида қўлланган айрим терминларни малака ошириш курслари тингловчилари эшитмаганлар, кўрмаганлар ва уларнинг қайси маънода ишлатилаётганини тушунмайдилар. Айниқса, тестлар таркибида улардан қайси маъно назарда тутилгани аниқ англашилиб турмайди. “Ёшлик” журналы мулоқотидаги суҳбатдошидек, Олий педагогика институтидаги мутасаддилар ҳам унинг “катта домла” лигидан истиҳола қилиб, афсуски, тестлар таркибига киритишган. Хўш, синовдан ўтаётган ўқитувчилар бу “термин”ларни тушунмасдан, тестга нотўғри жавоб берсалар, уларнинг натижаларига зарар етадимми-йўқми? Шубҳасиз, зарар етади, улар жабр кўрадилар. Эҳтимолдан узоқ эмаски, бунинг таъсири уларнинг ўқувчи ва талабаларигача ҳам етиб бориши мумкин. Халқда: *“Олим адашса – олам адашар”*, деган гап бежиз айтилмаган. Адашган олим ўз таъсиридаги одамларни

ҳам адаштиради. Яна бир мисол. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси проза кенгашининг 2013 йили ҳисоботи юзасидан ўтказилган йиғилишида ёш маърузачилардан бири бу ғаройиб терминлардан, айниқса, “ўқирман”ни кўп қўллаганидан тингловчиларнинг тоқатлари – тоқ бўлди. Маърузачи “очқич” терминини қўллаб юборган эди, бир ёзувчи иккинчисидан: “Очқич нима?” деб сўради. “Кириш сўз” бўлса керак-да”, – деди у. Шунда биринчи ёзувчи: “Унда “хулоса” – “ёпқич” экан-да”, – деб кулиб қўйди. Қиссадан ҳисса шуки, зўрма-зўракилик олимни-да кулги остида қолдирар экан. Термин тушунчасининг ўзига хос асосий хусусиятларидан бири расмийлашганликдир. Расмийлашганлик – бирор идора томонидан тасдиқланиб расмийлаштирилганликни англатмайди. Расмийлашганлик терминнинг бирор соҳага муқим ўрнашиб, сингиб кетишини, жамоатчилик томонидан маъқулланиб, оммавий муомалага қабул қилинганини билдиради. Расмийлашмаган терминларни илмий, амалий муомалага олиб кириш эса салбий оқибатларни келтириб чиқаради.

Энди юқоридаги сохта терминлар қориштирилган мана бу жумлани ўқиб кўринг: **“Синчининг, умуман, адабиёт танувчиликнинг вазифаси ўқирманга ёзарман битигининг диққатга лойиқ жойларини кўрсатиб, нимадан, нима учун, қандай таъсирланишга йўналтириш деб ўйлайман”**⁴⁴⁸. Тилшуносларнинг илмий тили анчадан бери тушуниб бўлмайдиган аҳволга тушиб қолган. Қ.Йўлдошевнинг бу тахлитдаги тили оммалашиб кетса, яқин орада адабиётшуносларнинг тилини ҳам тушунмай қоладиганга ўхшаймиз.

Аср билан бўйлашган терминларнинг ўрнига қардош тиллардаги муқобил терминларни олиб, осонгина таомилга киритиб юборишга уриниш – бу ҳали термин кашфиётчилиги эмас. Ҳатто, жаҳон терминологияси ва атамашунослиги тажрибаларига ҳам биз кўр-кўрона эргашмасдан, танқидий ёндашишимиз лозим. Шу йили телевизордаги “Муносабат” кўрсатувларидан бирида таниқли тилшуносларимиздан бири: **“Турклар она тилларининг туркий сўзлар таркибини бойитиш, тозалаш жиҳатидан катта муваффақиятларга эришяптилар. Биргина “компьютер” атамасининг туркчасини тополмаган эдилар, яқинда уни ҳам топдилар. “Компьютер” атамаси ўрнига туркча “билгасаяр” сўзини кашф этдилар ва қўллай бошладилар**”, деди. Бошловчи ҳам

⁴⁴⁸ Қ.Йўлдошев. Холис эътироф эҳтиёжи. “Ёшлик” журн., 2012 йил, 1-сон, 11-бет.

шу гапни илиб олиб шов-шувга айлантириб юборди. Биз – эҳтиросли халқмиз-да! Аслида, шошмасдан, ҳаяжонларни босиб, ўйлаб кўриш керак. Бу ўрналиқ тажрибамиз? “Компьютер” термини бутун дунё тилларига ўзлашиб кетди. Бутун дунёга муқобил равишда бошқа мураккаб атамани ихтиро этиш шартми? Қолаверса, “компьютер” дейиш осонми ё “билгасаяр” деб айтиш, ёзиш, тушуниш, тушунтириш осонми? Янги терминлар яратиш учун табиий зарурият ва кучли назарий тадқиқотчилик, фидокорона меҳнат бўлиши лозим. Бу борада истеъдодли танқидчи ва адабиётшунос Абдулла Улуғовнинг қуйидаги фикрлари диққатга сазовор: **“Михаил Бахтин ўз тадқиқотларида муаммонинг моҳиятини ёритиш асносида “полифония”, “хронотон”, “мениппия”, “жанр хотираси”, “карнавализация” сингари сўзларни қўллаб, филология фанида қатор янги терминлар яратди. Ушбу терминлар кутилмаганда барча ижтимоий фанларда фаол амага айланди. Фанга эса камдан-кам олим янги терминни олиб киришга муяссар бўлади. Айниқса, адабиётшунослик соҳасида бунга эришиш жуда ноёб ҳодиса саналади.** Филологияда Бодуэн де Куртэне **“фонема”, Потебня “назарий поэтика”, Веселовский “тарихий поэтика”** терминини илк бор қўлагани қайд этилади”⁴⁴⁹. Демак, терминдек кичик бир тушунча катта тадқиқотчилик салоҳияти, меҳнати ва масъулиятини тақозо этар экан.

Баҳодир КАРИМ,
филология фанлари доктори, профессор
(Ўзбекистон)

АМИРИЙ ВА АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

Аннотация. Мақолада Амирий тахаллуси билан ижод қилган Амир Умархоннинг ижтимоий-сиёсий фаолияти, давлат бошқарувидаги маърифатпарварлиги ва унинг Абдулла Қодирий романларидаги ўзига хос талқинига доир мулоҳазалар берилган.

Калит сўзлар: Амирий, Амир Умархон, “жаннатмакон”, тарихий роман, Абдулла Қодирий, ўзбек романи.

⁴⁴⁹ Улуғов А. Биз билмаган Бахтин. “Шарқ юлдузи” журн., 2013 йил, 6-сон, 146-бет.

Дунёқарашлари ўзаро яқин шахсиятлар, адабий сиймоларнинг маънавий майдони – маърифат гулшанида бир-бирларини ғойибона топишлари ва ўзаро суҳбатлар қуриши нисбатан осон кечади. Тўғрироғи, барча замонларда тарихда ўтган улуғларга ҳавас, уларга эргашиш, уларни ибрат қилиб кўрсатиш замон адибларининг шуурини эгалайди. Тафаккур қуввати етса, улар яшаган муҳит, мозий манзараларини сўз воситасида тирилтиради: умрбоқий бадий-тарихий асарлар ёзади, қаҳрамонлари тилларда дoston бўлади.

Амирий шахсиятига қизиқиш, унга ўзгача бир эҳтиром ва эъзоз Абдулла Қодирий ботиний шууридан ҳам ўрин олган эди. Бунга адиб асарларини ўқиш асносида амин бўлиш мумкин. Назаримда, “Ўткан кунлар” романидаги бир эпизодни кўпчилик шунчаки оддий воқеалар қаторида ўқиб ўтади, холос. Ҳолбуки, романнинг бошланиш қисмида Зиё шоҳичининг уйида меҳмон бўлган Отабек Шамай таассуротларини сўзлаб беради. Ўз юртининг ҳам шундай тараққий этган ҳолда кўришни истайди. Аммо ўз элига қайтиб кўрадики, Шамайда ўйлаганлари, ошиққанлари “ширин бир хаёл” бўлиб чиқади. Отабек айтади: “Бу ерда сўзимни эшиткучи биров ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: “Сенинг орзунгни шу хонлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?” деб мени маъюс қилдилар. Илгарироқ мен уларнинг гапига бовар қилмай юрсам, сўнггидан тўғри сўзни айтканларини билдим. Дарҳақиқат, мозористонда “ҳаййа алал-фалаҳ” хитобини ким эшитар эди”. Тўғриси, қабристонда нажотга чорловчи муаззиннинг овозини биров эшитмайди.

Кейинги саҳифада Отабек сўзлаган сафар хотираларининг қисқа муҳокамаси бошланади. “Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротини мароқ билан эшиткан, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига ажабланган эди. Истиқбол қайғуси тушига ҳам кирмаган бу Туркистон оталари Отабекнинг даруни дилдан чиқариб айткан гапларидан ҳиссасиз қолмадилар:

– Амири Умархондек одил пошшо бўлса, – деди қутидор, – биз ҳам ўрисдан ошиб кетар эдик.

Зиё шоҳичи:

– Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли ҳўйимиздан.

Акрам ҳожи:

– Тўғри.

Ҳомид ҳам бошқалардан қолишмас учун: “Худо кофирнинг дунёсини берган”, деб қўйди.

– Манимча, ўриснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак, - деди Отабек, – аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзора низоимиз сабаб бўлмоқда...”, деб Қўқон хонлигида бўлиб ўтган ўзаро низолар тарихидан сўзлайди⁴⁵⁰. Орада Отабек хуфтон намозига таҳорат олиш учун ташқари чиқади. Шунда мажлис аҳли унга ҳавас қилганини баён этиб, мақтовлар ёғдиради. Агар хон кўтариш улар қўлида бўлганида, албатта, Отабекни хон кўтариш ниятлари борлигини сўзлашди. “Амири Умархондек одил пошшо бўлса, биз ҳам ўрисдан ошиб кетар эдик” – бу таъбир нафақат Мирзакарим қутидор ёки аҳли мажлиснинг нияти, балки Абдулла Қодирий ҳам ўзаро қирпичоқ – прокандаликка учраган эл-юрт учун шундай адолатли бир раҳбар бўлишини орзу қилган бўлиши эҳтмолдан узоқ эмас.

Абдулла Қодирий тасвирлаган яқин “хон замонлари”даги аҳволни ўрганишда тарихчи олимларининг китобларини ўқиб ўргангани маълум гап. Шу билан бирга ўша тарихий воқеа-ҳодисалар тафсилоти унга бир аср юзини кўриб вафот этган отаси - Қодир бобо ва унга замондош кексаларнинг эслашлари орқали ҳам етиб келган. Дарвоқе, адиб ўзининг “1819 йил ёдгори” ҳикоясида бу хусусда маълумотлар беради. “Умархон ва Маъдалихон даврларига оид” манбаларни тўплаб юрган адибни 116 ёшли Аҳмад амрикончи исмли бир чолнинг ҳузурига боради. Соғлиқ-саломатлик сўровидан сўнг савол берилади:

– Хонлардан кимларни кўриб-кечирдингиз?

– Хонлардан... хонлардан Маъдалихон, Шералихон, Худоёрхон, Маллахонларни кўрдим”. Адиб ўзи учун қизиқ саволга келади:

“Сиз “жаннатмакон”ни кўрмадингизми?”

– Йўқ, мен кўрмадим. Мадалихоннинг 1256 ҳижрий ёки 1834 йил мелодий йилда Бухоро амири Насрулло томонидан ўлдирилганлиги менга маълум”⁴⁵¹.

Абдулла Қодирий “жаннатмакон”га изоҳ зарурлигини сезади. Ёки адиб ўзининг тажовҳили орифона бир санъаткорлик усули билан ўқувчига ҳали тириклик замонидаёқ “жаннатмакон” рутбасига эришган ким эканини билдириш учун атай шундай йўл тутади, чамаси. “Жаннатмакон”ни ҳошияга олиб: “Эскилар Умархонни “жаннатмакон” лақабида яхши танийдилар (Муал.)”, деган

⁴⁵⁰ Абдулла Қодирий. Романлар. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент. Шарқ. 1994 йил, 18-19-бетлар.

⁴⁵¹ Абдулла Қодирий. Диёри бакр. Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2007 йил. 410-411-бетлар.

изоҳни ёзади. “Бу жаннатмакон асринда уламою талаба ва аҳли илмлар ривож бўлуб, шоирият мўътабар экан”⁴⁵². Ўша мўътабар шахсиятлар тўғрисида Фазлий Намангоний “Мажмуаи шоирон” деган махсус шеърый тўплам тузгани маълум. 20-йилларида ижод қилган жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд Амирийни “шарқ турк шеърининг иккинчи олтун даври бошлиғи” деб атагани, унинг бир мухаммасини дунёга машҳур америкали адиб Эдгар Понинг “Қарға” номли поэмасининг шакл ва мазмуни билан қиёслагани бежиз эмас⁴⁵³. Амир Умархоннинг бунёдкорлик ишлари, уни “жаннатмакон” деб улуғланиши, ўз вақтида “амир ул-муслимин”- мусулмонлар амири унвонини олгани бир қатор тарих китобларида зикр қилинади⁴⁵⁴.

Қодирийшунослар адибнинг “Меҳробдан чаён” романи таркибида келган “Амир Умархоннинг канизи” номли кичик бир тарихий фаслни яхши билади.⁴⁵⁵ Айнан шу номда адиб роман ёзиш учун манбалар ҳам тўплаган эди. Бир неча марта сафарларга чиққан. Шундай манба тўплаш учун Қўқонга борганларида унга шоир Ғайратий ҳам йўлдош бўлади. Биргалашиб қўқонли бир китобфурушга учрашади. У кимса китоблар билан бирга Абдулла Қодирийга иккита кўҳна расм кўрсатади. Ғайратий хотирлашича, расмлардан бири Худоёрхоннинг ўғли Ўрмонбек, иккинчиси Андижон ҳокимининг бир нечта кишилар билан тушган расмлари эди. Хотиранавис давом этади: “Абдулла акам расмларга қараб ўтириб нималарнидир ёзиб олдилар.

Мен Абдулла акамнинг Умархон давридан роман ёзмоқчиликларини билардим. Шунинг учун меҳмондорчиликдан чиққан, у кишидан “сиз-ку, Умархон даврини ёзмоқчисиз... Умархондан қарийиб эллик йил кейин яшаган Ўрмонбек ва Андижон ҳокимларининг расми сизга нечун керак”, деб сўрадим. Абдулла акам: “Расмлардан ўша давр кишилари, уларнинг аҳволи руҳияси, қиёфаси, кийим-кечаги тўғрисида бирмунча тасаввур олиш мумкин...” деб жавоб бердилар”⁴⁵⁶. Адибнинг бадиий тасвирига хос бу

⁴⁵² Ибрат. Фарғона тарихи. Тошкент. “Камалак”. 1991 йил. 290-бет.

⁴⁵³ Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. Тошкент. “Маънавият”. 2007 йил. 84-90-бетлар.

⁴⁵⁴ Қаранг: Шодмон Воҳидов. Қўқон хонлигида тарихнавислик. “Akademnashr”. 2010 йил.

⁴⁵⁵ Абдулла Қодирий. Рўмонлар. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент. “Шарқ”. 1994 йил, 383-386-бетлар.

⁴⁵⁶ Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983 йил 199-бет.

реалистик тамойил, яъни ёзмоқчи бўлган ҳар бир нарсa, предмет, дов-дарахт ва инсонни синчиклаб ўрганиши ўз асарига манбалар тўплаш жараёнида шаклланиб борганини англатади.

Аслида истеъдодли ижодкор ўзига ишончи – бу ҳам улкан маънавий хазина саналади. Айнан ўзига бўлган қатъий ишонч туфайли адиб мухлислари орасида “Амир Умархоннинг канизи” романининг ёзилгани ёки қўлёзманинг йўқотилгани ҳақида гаплар юради. Нисбатан аниқ гапни Ҳабибулла Қодирий “Отам ҳақида” китобида келади: “Муаллиф асарни ёзиш учун режалар тузган, материал-маълумотлар тўплаган, уларни фикран маълум бир тартибга солган. Дадамнинг шундай деганлари ёдимда:

“Романга керакли материаллар етарли бўлиб қолди. Энди, Тошкент Шарқ кутубхонасида Умархоннинг укаси ёзган, ўша давр тарихига оид нодир бир қўлёзма бор экан, шу китобни ҳам бирор ой ўтириб ўқиб чиқсам ва Бухорога бир бориб келсам, бас. Уй-рўзғор ишларидан хотиржам бўлиб олиб, бир қиш қаттиқ ўтирсам, романни ёзиб битираман...” Афсуски, дадам ниятларига эриша олмадилар. Ҳатто романга тўплаган материаллари ҳам сақланиб қолмади”⁴⁵⁷. Бу улуғ ниятларга тўла гапни Абдулла Қодирий 1937 йили айтади. Таассуфки, унинг бир қиш хотиржам ўтириши учун имкони бўлмади. Ҳибсга олинди, қатағон қилинди. Унинг уйдан минглаб саҳифа қўлёзмалар, манбалар олиб кетилди, бедарак йўқолди. Режадаги роман адиб мухлислари учун ширин хотирагина бўлиб қолди. Айрим ҳолатларда олимларимиз Абдулла Қодирийнинг шу ниятлаган романининг шон-шухрати хусусида сўзлаб қолишади. “Тўғриси, ҳали майдонга келмаган асарларнинг шухратидан башорат бериш ортиқча иш. Биринчидан аслнинг, бадий матннинг ўзи йўқ. Иккинчидан, “ҳозирга қадар ҳеч бир эстетик назария келажакда санъаткорнинг фикри қайси йўналишдан бориши ва унинг ижодий фаолиятининг чек-чегараси қаерда эканини аниқлаб берган эмас” (Л.Шестов фикри)”⁴⁵⁸. Биз ҳам шундай буюк бир асарнинг бунёд бўлишига минг бора тарафдормиз. Аммо ҳозирча афсусдан ўзга чора йўқ...

Абдулла Қодирийнинг тарихий шахсларга, хонлару мингбошиларга холис муносабати ҳар икки романида, хусусан, “Меҳробдан чаён”даги Худоёрхон образи тасвирида аниқ кўринади. Ёзув-

⁴⁵⁷ Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида. Тошкент. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983 йил 197-бет.

⁴⁵⁸ Баҳодир Карим. “Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур”. Тошкент. “Akademnashr”. 2014 йил. 225-бет.

чи ҳар қандай шарт-шароитда ҳам ўзи учун юксак инсонийлик мезони бўлган имони ва виждонига қарши қалам сурган эмас. Шу эътибордан унинг Амир Умархон тўғрисида ёзмоққа ниятлаган романида ҳам тарих ҳақиқатию ўз қаламига хиёнат қилмаслиги аниқ эди. Адибнинг Амир Умархоннинг покиза ҳаёт йўлига, адабий шахсиятига эҳтироми ана шундай курама далиллар асосида кичик бир фикр айтишга имкон беради.

Абдулла УЛУФОВ,
*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва
адабиёти университети доценти,
филология фанлари номзоди
(Ўзбекистон)*

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТАНҚИДЧИЛИГИ АНДОЗАСИ

Аннотация: Мазкур мақолада ўтган асрда ўзбек адабиёти европача адабиёт йўлига тушиб олгани, унда шунга мос адабий танқид юзага келгани, унинг учун асос қилиб олинган андозанинг ижтимоий-сиёсий омиллари тўғрисида сўз юритиш мақсад қилинган.

Калит сўзлар: ижтимоий ҳаёт, адабиёт, XX аср, шўро мафкуриси, адабий танқид, андоза, публицистика, фалсафа

XX асрдан аввалги ўзбек ёзма адабиёти мусулмон Шарқига хос аруз шеър тизими бағрида ривож топди. Унинг адабиётшунослиги ҳам шунга мос ҳолда, илми аруз, илми бадеъ, илми қофия кабилардан иборат бўлди. XX асрдан кейин ўзбек адабиёти ҳаёт воқелиги ва инсон образини гавдалантиришда европача адабиёт андозаларини ўзи учун асос қилиб олди ва унга мос янги адабиётшунослик юзага келди. Унда адабий танқидчилик етакчи мавқе эгаллади. Илми аруз, алми бадеъ, илми қофиядан тамоман фарқ қиладиган бу адабий танқидчилик халқни илм-маърифатли қилиш, жамият аъзоларини инсонпарвар, миллатпарвар, ватанпарвар қилиш учун адабиёт жуда муҳим, у барча воситалардан кучли, халқ адабиётдан бебаҳра қолса, жаҳолатда қолади, адабиёт қанча кучайса, камолга етса, одамлар шунча маърифатли бўлади, деган ғояни тарғиб-ташвиқ этишга фаол киришди ва ўзининг айна жиҳати билан кишилар эътиборини тортди, худди

шеър, достон, драма, кино, ашула, қўшиқ сингари эътибор қозонди, адабий танқидчилик ғоят қисқа тарихий даврда алоҳида мустақил соҳага айланди, “адабий танқидчи” деган касб пайдо бўлди. Бу ўзбек халқи ҳаётида XX асрда юзага келган янги ҳодисалардан бири эди. Бу янгилик тараққий топиб, дунёга ҳукмронлик қилишга ўтган Европа маданияти, адабиётининг самарали таъсирида пайдо бўлди. Европанинг Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи ҳаётига бу каби таъсирлари Россия орқали ўтди. Мустамлакачилик сиёсати туфайли бойиб, илм-фани ривожланган Европанинг илғор жиҳатларини ўзлаштирган Россия замонавий илм-маърифатдан бебаҳра эканлигидан жаҳолатда қолган Марказий Осиё ҳудудини истило қилган эди. Шу боис бу минтақадаги халқлар, жумладан, ўзбек халқи ижтимоий-маданий ҳаётидаги барча янгиланишлар ана шу тарихий воқелик билан бевосита боғлиқ ҳолда кечди. Адабий танқидчилик ҳам ана шу янгиланишлар сирасига киради. Адабиётшуносликда етакчи мавқе эгаллаган адабий танқидчилик шўро мафкурасининг муҳим воситаларидан бири сифатида ижтимоий ҳаётга фаол таъсир ўтказди. Адабий танқидчиликнинг шеър, достон, ҳикоя, қисса, роман, драма, спектакль, фильмларга берган баҳоси жамиятда ижодкорларнинг шахси ва ижодий фаолиятига муносабатни белгилаб берди. Шоир, ёзувчи, драматургни мақташ, эъзозлаш, қоралаш, айбдор қилиш учун адабий танқидчиликнинг фикри, муносабати асос қилиб олинди, шўро сиёсати адабий танқидчилик воситасида амалга оширилди. Шўро салтанати фуқароларининг дунёқараши адабиёт ва санъат воситасида шакллантирилди. Бунда адабий танқидчилик муҳим роль ўйнади. Шўро даври одамлари янги давр адабиёт ва санъат асарларининг мазмун-моҳиятини, асосан адабий танқидчилик орқали англади. Адабий танқидчилик эса барча асарларни шўро мафкураси талаб ва мезонларига мувофиқ шарҳлади, изоҳлади, баҳолади.

Ўтган асрда шаклланган янги ўзбек адабиётшунослиги, ундаги етакчи мавқе эгаллаган адабий танқидчилиги учун Виссарион Григорьевич Белинский (1811 – 1848), Николай Гаврилович Чернишевский (1828 – 1889), Николай Александр Добролюбов (1836 – 1861) каби рус адабий танқидчилари ижодий фаолияти андоза қилиб олинди. Уларнинг энг яхши адабий танқидий мақолалари ўзбек тилига таржима қилиниб, салмоқли китоб ҳолида нашр қилинди. В.Г.Белинскийнинг 1955 йили босилиб чиққан китоби 510 саҳифадан иборат бўлиб, унда “Замонамиз қаҳрамо-

ни. М.Лермонтов асарлари” (Р.Абдурахмонов таржимаси), “Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши” (Ойбек таржимаси), “Танқид ҳақида нутқ. Биринчи мақола. Иккинчи мақола. Учинчи ва сўнгги мақола” (О.Шарафиддинов ва М.Воҳидов таржимаси), “Рус адабиёти ҳақида ўй ва мулоҳазалар” (З.Аминов таржимаси), “Александр Пушкин асарлари. Саккизинчи мақола. Тўққизинчи мақола” (З.Аминов таржимаси), “Тоголга хат” (Р.Абдурахмонов таржимаси) мақолалари жамланган. Улуғ танқидчининг 1977 йили ўзбек тилида нашр қилинган 264 саҳифали “Адабий орзулар” китобидан “Адабий орзулар” (Н.Улуғжонов таржимаси), “Лермонтов шеърлари. Санкт-Петербург, 1840” (Б.Қосимов таржимаси), “Александр Пушкин асарлари. Учинчи мақола” (А.Шер таржимаси), “Рус повести ва жаноб Гоголь повестлари ҳақида (“Арабескалар” – “Кичик бадий асарлар тўплами” ва “Миргород”))” (М.Маҳмудов ва У.Файзиева таржимаси) мақолалари ўрин олган. Н.Г.Чернышевскийнинг 1956 йили босилган, 452 саҳифали “Танланган адабий-танқидий мақолалар” китобида унинг А.С.Пушкин, Н.В.Гоголь, В.Г.Белинский, Н.П.Огарев, А.Н.Островский, И.С.Тургенев, Н.А.Некрасов, М.Е.Салтиков Шchedрин, Л.Н.Толстой, Н.В.Успенский ижодига бағишланган салмоқли мақолалари ҳамда “Санъатнинг воқеликка эстетик муносабатлари” деган диссертациясидан парча берилган. Уларнинг барчасини Шариф Толипов ўзбек тилига ўгирган. Н.А. Добролюбовнинг 1959 йили ўзбек тилида нашр қилинган 468 саҳифали “Адабий танқидий мақолалар” китобида унинг “А.В.Кольцов” (О.Шарафиддинов таржимаси), “Обломовчилик нима?” (Н.Алимуҳамедов таржимаси), “Зулмат дунёси” (Ш.Толипов таржимаси), “Ҳақиқий кун қачон келади?” (У.Носир таржимаси), “Зулмат дунёсида нур” (Ф.Исҳоқов таржимаси), “Эзилган кишилар” (Р.Абдурахмонов таржимаси) мақолалари жамланган. Ўзбек тилидаги ушбу китобларнинг барчасида “Изоҳлар” бўлиб, улар улуғ рус мунаққидлари мақолалари мазмун-моҳиятини янада чуқурроқ билиб олиш имконини беради. Ушбу китоблар ярим асрдан кўпроқ вақтдан ўзбек адабий танқидчилиги учун муҳим манбалар қаторидан жой олиб келади.

XX асрда ўзбек адабий танқидчилиги учун ўзига хос андоза бўлиб келган бу адабий танқидчиларнинг адабий мероси шундангина иборат эмас, албатта. Бор-йўғи 37 йил умр кўрганига қарамасдан, рус адабиёти тарихида ўчмас из қолдирган В.Г.Белинскийнинг ўн уч жилдлик асарлари нашр қилинган (Литературный энциклопедический словарь. – Москва: “Сов. энциклопе-

дия”, 1987 – 752 с. – с. 555). 61 йил яшаб, адиб, файласуф, адабий танқидчи сифатида қизғин фаолият олиб борган, “Нима қилмоқ керак?” романи (ушбу роман ўзбек тилида босилиб чиққан), қиссалари, ҳикоялари, пьесалари, фалсафий, ижтимоий-публицистик мақолалари билан эътибор қозонган Н.Г.Чернишевскийнинг эса ўн олти жилдлик (Ўша манба. 735-бет), навқирон ёшда – 25 яшар пайтида ҳаётдан кўз юмган, адабий танқидчи, шоир, публицист сифатида донг таратган Н.А.Добролюбовнинг тўққиз жилдлик асарлари босилиб чиққан (Ўша манба. 596-бет).

Европача андозадаги адабий танқидчилик бу минтақада пайдо бўлган матбуот билан боғлиқ ҳолда, аниқроғи унинг бағрида вужудга келган. У газета-журналлар саҳифаларида туғилиб вояга етган. Масалан, рус адабий танқидчилиги учун “Современник” журнали шундай майдон вазифасини ўтаган. Н.А.Некрасов, Н.Г.Чернишевский сингари ижодкорлар шу журналда фаолият кўрсатиб, жамиятда илғор фикр шаклланиши, адабиётнинг мавқеи ортиб, мавжуд ижтимоий ҳаётни ўзгартиришга интилиш ўсишига муносиб ҳисса қўшишган. Ўша замонда журнал ва газеталар ҳозирги пайтдаги барча оммавий ахборот воситалари вазифасини бажарган. Чунки у пайтда телевидение, радио, Интернет бўлмаган. В.Белинский, Н.Чернишевский замондошлари жамоатчилик фикрини шакллантириб, ижтимоий турмушга кескин таъсир кўрсатадиган бу каби қудратли ва тезкор ахборот воситаларини тасаввур ҳам қилишолмаган.

В.Г.Белинский, Н.Г.Чернишевский, Н.А.Добролюбов мақолалари ўз даврида бўлгани сингари кейинги замонларда ҳам илгари сурилган мулоҳазалари бевосита мавжуд турмуш билан боғланганлиги, фикрнинг дадиллиги ва теранлиги билан эътиборни тортган. Улар асарларини таҳлил, тарғиб-ташвиқ этиш орқали жуда кўп шоир, адибларнинг ижодий йўлини ёритиб беришган ва рус адабиётининг равнақ топиши, кишиларнинг адабиётга қизиқиши ўсиши, китобхон бўлиши, дунёқараши кенгайишига самарали таъсир кўрсатишган. Бу рус адабий танқидчиларининг шоир, адиблар ижодини таҳлил қилиш асосида баён қилган фикр-мулоҳазаларида эзгу ғоялар илгари сурилиб, умуминсоний ва миллий қадриятлар улуғланган. Шу боис уларнинг адабиётнинг ижтимоий аҳамиятини тушунтириш, шоир, ёзувчи, драматурглар ижодини баҳолаш, шеър, дoston, ҳикоя, қисса, роман, драма, пьесаларнинг мазмун-моҳиятини очиб бериш борасидаги изла-нишлари Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек адабиётшу-

нослиги, аниқроғи, ундаги адабий танқидчилик учун ўзига хос андозага айланган. Ўзбек адабий танқидчилиги ана шу андозага асосланиб, ўзбек адабиётшунослиги “майдон”ини кенг қўламда ишғол қилган ва унинг умумий манзарасини белгилайдиган мавқега эришган. Ўзбек адабиётшунослари В.Г.Белинскийнинг: “Инсоният турлича йўлларида борсагина ўзининг ягона мақсадига эриша олади, ҳар бир халқ ўзига хос тарзда яшасагина жами халқлар хазинасига ўз улушини қўша олади. Ҳар бир халқнинг ўзига хослиги нимадан иборат? У фақат ўзига хос фикрлаш тарзи ва нарсаларга муносабатида, динида, тилида ва айниқса, урф-одатларида намоён бўлади. Бу шарт-шароитлар ғоят муҳим, ўзаро ҳамбарчас қўшилган бўлиб, бир-бири билан боғлиқдир ҳамда уларнинг ҳаммаси умумий манбадан – ҳамма сабабларнинг сабабияти – иқлими ва макондан келиб чиқади. Ҳар бир халқнинг ана шу хусусиятлари орасида урф-одатлар деярли энг муҳим аҳамият касб этади, халқнинг деярли энг характерли фазилатларини ифода этади. Тоат-ибодат қилиш шаклидаги диний тушунчалари бўлмаган халқни тасаввур қилиш мушкул, ҳамма табақалар учун ягона умумий тилга эга бўлмаган халқни тасаввур қилиш мумкин эмас, мустақил, фақат ўзига хос урф-одатларига эга бўлмаган халқни тасаввур қилиш ундан ҳам мушкул. Бу урф-одатлар – андозаси мамлакат иқлимида мавжуд бўлган кийим бичимида, оилавий ва ижтимоий турмуш формаларида кўринади, сабаби эса халқнинг диний эътиқодида, хурофотлари ва тушунчаларида, гражданлик буйруқлари ва табақаларнинг турли-туманлиги билан фарқланувчи дахлсиз давлатлар орасидаги муносабатларнинг шаклларида яширингандир. Бу урф-одатларнинг барчаси узоқ муддатларда шаклланади, даврлар ўтган сайин муқаддаслашиб боради ҳамда ота-боболардан фарзандларга мерос сифатида наслдан наслга, авлоддан авлодга ўтади. Урф-одатлар халқнинг қиёфасидир, уларсиз халқ – қиёфасиз образ, беҳуда ва амалга ошмайдиган ҳаёлдир” (Белинский В.Г. Адабий орзулар: Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – 264 б. – 6 – 7-бетлар) тарзида эътирос билан мулоҳаза билдиришига, ҳаёт ва адабиёт тўғрисида катта миқёсда ва кенг қўламда жўшқин фикрлашига ҳавас билан қарашган ва унга интилишган. Бу рус адабий танқидчисининг адабиёт тўғрисида одамларнинг феъл-атвори, хулқи, табиати, ўзаро муносабатлари ҳақида, жамиятдаги мавжуд аҳвол хусусида эътиросга тўлиб, мулоҳаза юритиши, уларни шоирона қиёс, ташбеҳлар орқали

ифодалаши, қарашларининг дадиллиги ва теранлиги, асарларда ифодаланган воқеликни ижтимоий ҳаёт билан боғлаши шоир, ёзувчиларнинг ҳам эътиборини тортган. Шу боис Ойбек унинг “Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши” тадқиқотини иштиёқ билан ўзбек тилига ўгирган. Ушбу тадқиқот ўзбек адабиётшунослигидаги муҳим таянч манбалардан бири бўлиб келмоқда. Ундан адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, адабий танқидчилик, замонавий адабиёт бўйича дарслик, монография, диссертацияларда иқтибослар келтирилиши анъана тусини олган. Н.Г Чернишевский, Н.А.Добролюбов каби адабий танқидчиларнинг ижтимоий ҳаёт ва адабиёт хусусидаги мулоҳазалари, шеър, дoston, роман, драма, комедияларни таҳлил қилиш, шоир, адиблар ижодидаги тамойилларни, ўзига хосликларни кўрсатиб бериши нафақат ўзбек, балки Марказий Осиё халқлари адабий танқидчилиги учун андоза, ибрат, қолип вазифасини бажарган. Чунки бу адабий танқидчиларнинг салмоқли тадқиқот каби кўламдор мақолаларида ижтимоий-сиёсий публицистика ва фалсафага хос мантикий мушоҳадалар адабиётга хос образли ифодалар билан бевосита уйғунлашиб, мустаҳкам яхлитлик ҳосил қилган. Уларда адабий танқидчилар сиёсатчи, файласуф сифатида кўринган. Мунаққидларнинг мана шу жонбозлиги адабий танқидчиликка шон-шуҳрат келтириб, жамоатчилик эътиборини унга қаратган. Газета-журналлар саҳифаларида муқим ўз майдонини эгаллаган адабий танқидга тегишли тақриз, обзор ва муаммоли мақола, адабий портретларга кўпчилик улардан янги фикр олиш, асарларга берилган баҳо, ижодкорлар фаолиятига муносабатдан хабардор бўлиш умидида катта қизиқиш билан қараган. XX аср охириги чорагигача замонавий адабиётдаги янгиликларни кексалар ҳам, ёшлар ҳам иштиёқ билан кузатишган. Табиийки, улар мунаққидларнинг муносабатидан ҳам бохабар бўлишга ҳаракат қилишган. Жамоатчилик эътиборини сезган ўзбек адабий танқидчилиги эса ўзи учун асос қилиб олган андозалар ва ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларга мувофиқ ҳолда, адабий жараёнга муносабат билдирган.

Фойдаланилган адабиётлар

Белинский В.Г. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1955. – 512 б.

Белинский В.Г. Адабий орзулар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – 264 б.

Бехбудий М. Танланган асарлар. – Тошкент: “Маънавият”, 1997. – 232 б.

Добролюбов Н.А. Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Давлат Бадий адабиёт нашриёти, 1959. – 468 б.

Назаров Б., Расулов А., Аҳмедова Ш., Қаҳрамонов Қ. Ўзбек адабий танқиди тарихи: Университетлар ва педагогика институтлари талабалари учун дарслик. – Тошкент: “Tafakkur qanoti”, 2012. – 396 б.

Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги: ғоявийлик, метод, қаҳрамон. – Тошкент: “Фан” 1979. – 286 б.

Раҳмонов Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. – Тошкент: “Istiqlol nuri” нашриёти, 2015. – 252 б.

Султон И. Адабиёт назарияси: Университетлар ва педагогика институтлари талабалари учун дарслик. – Тошкент: “O‘qituvchi” нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2005. – 272 б.

Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. Икки томлик. – Тошкент: “Фан”, 1987. 1-том – 348 б. 2-том – 330 б.

Фитрат А. Танланган асарлар. 1 – 5 жилд. – Тошкент: “Маънавият”, 2000 – 2010.

Чўлпон Асарлар. Тўрт жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: “Akademnashr”, 2016. – 320 б.

Махлиё УМАРОВА,

*Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
докторанти, филология фанлари номзоди, доцент
(Ўзбекистон)*

ИЖОДКОР ШАХС ВА АДАБИЙ ҚАҲРАМОН ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК АДИБЛАРИ НАЗДИДА

Аннотация. Ушбу мақолада адабиётшуносликнинг долзарб масалаларидан бўлган ижодкор шахси ва адабий қаҳрамоннинг ўзбек адиблари томонидан зикр этилиши ҳақида фикр юритилган. Бадий асардаги қаҳрамон ва унга муаллифнинг муносабати, биографик методнинг қўлланишининг афзаллик томонлари масаласи таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: ижодкор шахс, адабий қаҳрамон, биографик метод, муаллиф характери, ижодий ва биографик “мен”, дунёқараш.

Адабиётшуносликда ижодкор шахси тушунчаси яқинда пайдо бўлган тушунча эмас, у тарихан ўзининг ривожланиш босқичла-

рига эга. Қадимги адабиётшуносликда бадий асарларнинг муаллифи номаълум бўлиб, уларнинг кўпчилигида ёзувчининг исми таъкитланмай, номаълумлигича қолиб кетган. Ёзувчи ижодкор шахси сифатида дастлаб Уйғониш даврида тарғиб этила бошланди. Уйғониш даврининг забардаст сиймолари оламида нафақат дунёнинг манзараси чексиз кенгайиб боради, балки ёзувчининг шахсияти Петрарканинг оҳангларида, Сервантес романида ва Шекспирнинг трагедияларида ғайриоддий куч билан намоён бўлади. XVII аср классицизм адабиётида ва маърифатчилик даврида, шубҳасиз, ёзувчининг ижодий шахсияти йўқолмади. Аммо бу даврнинг назарийчилари адабиётда ҳукмронлик қиладиган ақл қонунларини, уни яратган шахсни эмас, балки умумийликни таъкидлашга интилдилар. Фақат маърифатчиликнинг сўнгги босқичида сентименталистлар пайдо бўлганда ёзувчининг ижодий шахсияти яна бир бор диққат марказига тушади. Энг муҳим назарий ҳужжат Эд Юнгнинг норматив эстетикага қарши қаратилган, ҳар хил қоидаларни эълон қилган ва ёзувчининг ижодий шахси ошкор бўлишига тўсқинлик қиладиган “Асл ижодкорлик ҳақидаги фикрлар” (1759) рисоласи эди.

Ёзувчи ва китобхон ўртасида боғлиқлик тарихан ўзгарувчандир. Вақт ўтган сари олдинги давр китобхони ва замонавий китобхон ўртасида фарқ бўлади. Француз ёзувчиси ва танқидчи Бернар Пенгонинг фикрича, “Бизнинг бугунги асарларимизни эртанги китобхон қандай қабул қилшини ҳеч ким аввалдан айта олмайди. Дунёга машҳур “Иллиада” ёки “Дон Кихот” ва француз классик трагедиялари бўладими, ўтмишдаги буюк асарлар қандай қилиб ўз даврларида яшаганларини тасаввур қила олмайман ва агар уларнинг муаллифлари бугун ҳам одамлар ҳақида бизга нимадир ўргатишса, улар қанчалик олижаноб бўлишмасин, ҳар қандай мафкура ёки маълум қадриятларга хизмат қилиш истаги билан чекланади”.⁴⁵⁹

Ўзбек адабиётшунослигида ҳам ижодкор шахс ва қаҳрамон муносабати ҳақида жуда кўп ишлар амалга оширилди. Жумладан адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов ўзининг “Истеъдод жилolari. Адабий портретлар” номли рисоласида “Ижод қилмоқ – кўнгилдаги энг ардоқли фикрларни, энг ноёб ҳис-туйғуларни, энг эзгу орзу-умидларни одамлар билан баҳам кўрмоқдир. Ёзувчининг ҳар бир асари инсон ҳаётининг маъноси ҳақида китоб-

⁴⁵⁹ Сессия Руководящего совета Европейского сообщества писателей. Стенографический отчет, 1963, вып. 4.

хон билан чин кўнгилдан қилинадиган суҳбатдир. Табиийки, китобхонни жалб қила олиш учун асар қизиқарли ва ибратли, тегаран ва доно бўлиши лозим. Бунга эса ёзувчи истеъдод, меҳнат ва изланиш орқали эришади.”⁴⁶⁰ -деб таъкитлайди. Дарҳақиқат, ҳар бир жаҳон ва ўзбек адабиётининг ўлмас асарлар муаллифлари, уларнинг такрорланмас қаҳрамонларининг қайсидир жиҳатида муаллиф характериға хос бўлган фазилатлар муҳрланган. Чунки ёзувчи ўз ҳаётий тажрибалари ва дунёқараши заминида асар яратади. Бир сўз билан айтганда, чин истеъдодлар янги асар, фақат ўзларига хос бўлган янги услубни дунёға келтирадилар. Шу ўринда профессор А.Расуловнинг қуйидаги фикрларини ҳам келтириб ўтиш жоиз кўринади: “Фарзанд, табиийки, ота-онаға ўхшамаслиги мумкин эмас. Бадий асар санъаткор фарзанди экан, унда ёзувчининг руҳий ҳолати, қарашлари, кайфияти акс этмаслиги мумкин эмас”⁴⁶¹. Асардаги қаҳрамонларнинг бадий ифодасида ёзувчи яшаб ўтган давр тасвири бўлмаслиги мумкин, лекин қаҳрамон яратишда албатта ўзининг хулқ атвори, яшаган муҳитидан келиб чиқиши табиийдир. Асар қаҳрамонининг яратилишида биргина мутолаа ёки кимнингдир фикри ҳам туртки бўлиши мумкин. Бунга инглиз маърифатчилик адабиёти вакили Даниел Дефонинг жаҳонға машҳур бўлган “Робинзон Крузо” асарининг яралиши яққол мисол бўла олади. Англияда XVIII асрда нуфузли бўлган “Englishman” номли журналда чоп этилган эссе чи Ричард Стилнинг ўз капитани билан уришиб қолиб, денгиз бўйига улоқтирилган ва Жанубий Америка яқинидаги кимсасиз оролда тўрт ой-у тўрт кун яшаган шотланд денгизчиси Александр Селкирк⁴⁶² билан бўлган суҳбати “Робинзон Крузо” асарининг дунёға келиши сабабчисиدير. Бу асар инглиз адабиётини ўрганишда, Англия маърифитчилик ғоялари ҳақида тушунча хосил қилишда китобхонларда ҳалигача катта таассурот қолдириб келмоқда.

Атоқли адиб Асқад Мухторнинг ёзувчи ҳақидаги шундай дейди: «Ёзувчи, аввало, шахс сифатида ўзи замонавий бўлиши керак. Бунинг бир томони шуки, адабиёт яратиш учун ўқиш- ёзишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Ёзувчи давр ҳақида, жамият ва одамлар ҳақида, гражданлик ва масъулият, кураш ва тенденциялар

⁴⁶⁰ Шарафиддинов.О. Истеъдод жилолари. Адабий портретлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.Тошкент., 1976. 6.153.

⁴⁶¹ Расулов А. Илми ғарибани қўмсаб... – Тошкент: Маънавият, 1998. – Б. 28.

⁴⁶² Stanley Rogers .Crusoes and castaways. Mineola. New York.2011.p2

ҳақида, шахс мавкеи, тақдири ва бахти ҳақида ўйлай билиши, мулоҳаза ва баҳс қила билиши, қисқаси, мутафаккир бўлиши талаб қилинади».⁴⁶³ Ижодкор инсон ўз навбатида ижодий “мен” ва биографик “мен” каби тушунчаларни ўзида умумлаштиради. Ижодкор “мен”идаги ўзига хослик, бетакрорлик, эстетик идеал ва поэтик мезонлар асосида қаралганда, биографик “мен” ўз-ўзидан кейинги ўринга ўтади. Биографик “мен” ижодий “мен”ни чуқурроқ англашда бошловчи вазифасини бажаради.

Адабиётшунос олим, академик Б.Назаров таъкидлашича: “Ёзувчи ижодини унинг шахсияти билан чамбарчас боғланишда текшириш сўнгги йиллар адабий танқидчилиқ ва адабиётшунослигимизда кўзга ташланаётган ижобий тенденциялардан биридир. Санъаткорнинг ҳаёт йўли, табиати, ёшлиги, қизиқишлари, орзуларини ўрганиш унинг асарларидаги маҳорат сирлари ва бадиий эстетик принципларини кўрсатишда бир очқич вазифасини ўтайди”.⁴⁶⁴ Ҳақиқатдан ҳам муаллифнинг ҳаёт йўлини яхши билган китобхон учун унинг асарларини тушиниш анчагина осон бўлади. Замондошларнинг хотирасида Абдулла Қодирийнинг гулларни парваришига, гулларга шайдо экани ёзилган. Бу фазилят билан “Меҳробдан чаён” романидаги Анварнинг гулларга сув қуйиб ўстириши, парваришларига бўлган шайдолиги орасида яқинлик бор, албатта.⁴⁶⁵ Қодирийнинг ҳар бир асарида ўзи яшаган давр муҳити, ижтимоий ҳаёт ва тақдирнинг зарбасига учраган қаҳрамонлар ҳаёти жонли тарзда ифода этилади.

Таниқли ёзувчи Ўткир Ҳошимов “Аслида ҳар қандай бадиий асарда ҳам маълум маънода муаллиф таржимаи ҳолининг бир бўлаги бўлади. Сабаби, ёзувчи ўз асарига қалбини бағишлайди”⁴⁶⁶ дейди “Ўзбеклар” номли асарида. Ўткир Ҳошимов асарларидан бўлмиш “Дунёнинг ишлари” романида ҳам муаллиф “мени”нинг бош қаҳрамонда ҳикоячи тарзидаги ифодасини кўришимиз мумкин. Ёзувчининг яна бир машҳур асарларидан бўлмиш “Икки эшик ораси” асаридаги воқеалар ҳам ёзувчининг болалик йилларидаги иккинчи жаҳон уруши даври ҳодисалари ўз аксини топган.

Бадиий асардан ёзувчига хос бўлган фазилятларни, у яшаган ижтимоий ва оилавий муҳитни англаб олиш қийин эмас. Ҳар

⁴⁶³ Ўша асар 160 б.

⁴⁶⁴ Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. – Тошкент: Фан, 1979. –283 б.

⁴⁶⁵ Каримов Баҳодир. Руҳият алифбоси. Тошкент: Ғ.Ғулом нашриёти, 2018. –Б117

⁴⁶⁶ Ўткир Ҳошимов. Ўзбеклар. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент-2018. 6.3.

қандай асар ижодкор шахснинг ўзининг кўрган кечирганлари, дунёқараши, эътиқодисиз юзага кела олмайди. Муаллиф фазилатлари ва унинг айтмоқчи бўлган юрагидаги гаплари асар қаҳрамонларида албатта зухрланиши табиийдир.

Дилноза Тўраева,

*Гулистон давлат университети ўқитовчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
(Ўзбекистон)*

ИЖОДИЙ НИЯТ, БАДИЙ ҲОЯНИНГ ТУҒИЛИШИ

Аннотация: Мақолада адиб эстетик идеали, дунёқараши, маданий-маърифий даражаси, ҳаётий тажрибаси, малакаси, истеъдод ва салоҳиятининг қувватига асосланиб, унинг ижодий лабораторияси: муайян асарнинг юзага келишида ижодий ният, бадиий ҳоянинг туғилиши билан боғлиқ жиҳатларни тақдим этган.

Калит сўзлар: ижодий лаборатория, бадиий ҳоя, ижодий ният, поэтик ҳукм, эстетик идеал, ижодий фантазия, компонент.

Ёзувчи ижодий лабораторияси, даставвал, ижодий ниятнинг бадиий ҳояга айланиши ҳамда унинг бадиий-эстетик талқини билан боғлиқ қирраларни ўрганишдан бошланади. Шу ўринда ёзувчи ижодий нияти қачон бадиий ҳояга айланади? – деган масалани қўйиш ўринли. Қачонки ижодкорнинг бирор бир ҳаётий ҳодисага, воқеликка нисбатан қалбида кучли ҳиссиёт натижасида ижодий ният пайдо бўлсагина, унда ёзишга эҳтиёж туғилади. Ўша эҳтиёж бадиий ҳоя туғилишига сабаб бўлади. «Бадиий ҳоя – бадиий мазмуннинг муҳим компоненти, асардан келиб чиқадиган образли умумлашма фикр»⁴⁶⁷. Демак, бадиий асарнинг ҳояси асар мазмунида ўз ифодасини топади. Ҳар бир бадиий асар ҳаётнинг қайсидир даражада умумлаштирган манзарасини ўзида акс эттирар экан, ижодий ният бевосита ёзувчининг ҳаёт воқелигига муносабати маҳсули сифатида юзага келади. «Бадиий асарнинг мазмуни бош ҳоя билан ҳам, ҳоялар хазинаси билан ҳам чекланмайди. Бадиий асар ҳаётнинг катта ёки кичик умумлаштирилган манзарасидир. Ҳаётда эса ҳоялар

⁴⁶⁷ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б.387.

алоҳида яшамайдилар, улар турмушнинг мураккаб жараёнида ўз ифодасини топади»⁴⁶⁸. Қайд қилинганидек, ҳар қандай ижодий ниятнинг туғилишига ҳаётий воқелик асос бўлади. Адабиёт ҳаётнинг қайсидир жиҳатини бадий тарзда ифода этади. Бунда ижодкор ҳаёт моҳиятини, аҳамиятини яхшилаб тушунтириб бериш ва шу орқали тасвир объекти устидан ўз «хукми»ни чиқариш мақсадини кўзда тутати. Ижодкорга ёзилажак асари учун ижодий ният ҳаётни, инсонларни синчиклаб кузатиши, манбалар билан танишиш орқали юзага келади. Масалан, Миркарим Осимнинг тарихга, мумтоз адабиётимизга қизиқиши унинг аввал техникумда, сўнгра Москва педагогика институтининг тарих-иқтисод факультетида ўқиб юрган пайтларидан бошланади. Адиб ўша даврларданоқ тарихий воқеликка ижодий ёндошишга, тарихий шахслар образи акс этган асарлар ёзишга ҳаракат қилади. Унинг ўтмишга муҳаббатидан шу мавзудаги асарлари майдонга келади. Тарихий ҳақиқатни бадий бўёқларда ифодалашда адибнинг адабий ва тарихий манбалардан хабардорлиги ва мозийга бўлган меҳри асқотади. Ёзувчи ёзган асарларининг ижодий нияти, бадий ғояси туғулишини ҳам унинг мутахассислиги билан боғлаш ўринли. Миркарим Осим Алишер Навоий ҳаётини ва ижодини яхши билгани, бадий асарларининг моҳиятини теран англагани ва буюк даҳо ижодига муҳаббати баландлиги боис, бу сиймо образини гавдалантиришга жазм қилади. Адиб Алишер Навоий сиймоси яратилган асарларида бу образни ўзига хос тарзда бадий талқин қилганлигини кўрамыз. Ижодкор Навоий ҳаёти ва ижодини яхши билган ёзувчи сифатида дастлаб шоир ҳаётини барча даврлари акс этган «Шоирнинг ёшлиги», «Бадарға», «Астробод», «Дарвешалининг фитнаси» номли кичик ҳикояларини ёзган. Ёзувчи ижодий лабораториясига эътибор берадиган бўлсак, бундай узоқ йиллик изланишларининг самараси сифатида адиб кўнглида етилиб юрган «Зулмат ичра нур» қиссасига ижодий туртки 1963 йили улуғ шоирнинг 522 йиллик юбилеи сабаб бўлади. М.Осимнинг Навоий образи акс этган асарларининг яратилишига, қайсидир маънода, дўсти Ойбек ижодининг ҳам таъсири сезиларли бўлган, дея оламиз. У ижодкор сифатида шоир ҳаётининг бутун даврини тўлалигича қамраб олган «Зулмат ичра нур» қиссасида Алишер Навоийнинг болалигидан то кексалик давригача бўлган умр йўлини маҳорат билан бадий талқин қилган. Миркарим Осим бу қиссасида На-

⁴⁶⁸ Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б.177.

войининг замондошлари ва шогирдлари томонидан ёзиб қолдирилган адабий ва тарихий манбаларга ижодий ёндашади ва об-разлар галереясини яратади. Навоий тарбияланаётган муҳитни тасвирлашда ўша даврнинг ўзига хос жиҳатларига ҳам алоҳида эътибор қаратади. Унда зиёлилар, олимлар даврасини кўриб, улғайган шоирга хос характерни яратишда сунъийлик сезилмайди. Адиб ўз услубига эга ёзувчи сифатида бадиий бўёқдорликдан кўра, содда тасвирлардан фойдаланишни афзал билади. Ёзувчида бадиий ғоянинг туғилишига тарихий материаллар асос бўлар экан, буни қандай талқин қилиш унинг ижод жараёнидаги ўзига хос йўлини белгилайди. Бундан ташқари Миркарим Осим асарларини ҳам бошқа адиблар ижоди учун таъсири кучли бўлганлигини кўриш мумкин. Масалан, адабиётшунос олим Иброҳим Ғафуров «Ҳаё-ҳалоскор» асарида устози Миркарим Осимнинг «Синган сетор» қиссаси бош қаҳрамони шоҳ Машраб образини орадан 30 йил ўтиб тўлдирган, ундан ижодий кўмак олиб, ўзига хос қирраларини очиб берган⁴⁶⁹. Олимнинг бу асари Миркарим Осим қиссаларининг салмоқли таъсири ва мазмун-моҳиятининг қуввати натижасидир, дейиш мумкин.

Сўзнинг қудратини ҳис этиш ижодий ниятнинг туғилиши, бадиий ғоянинг юзага чиқиш имконини беради. Ёзувчида ижодий ниятнинг туғилиши макон ва замон танламайди. «Бирор асарда йўл-йўлакай тилга олинган мотив гўёки гапдаги бутун бошли асарга асос бўлади, кичик бир сюжет ирмоғидан галдаги асарнинг бутун бир сюжет тармоғи келиб чиқади. Ёки бир асарда кўзга ташланган заифгина учқундан галдаги асарда катта аланга ҳосил бўлади»⁴⁷⁰. Ёзувчи қайсидир ҳаётий ҳодисадан илҳомланиши ёки бирор асарда эътиборини тортган жиҳат, унинг ҳаётий кузатишлари асосида ён дафтарига тушган биргина жумла ҳам бутун бошли асар учун асос бўлиши мумкин. Ижодий жараёнда бадиий ғоянинг юзага чиқиши хусусида ёзувчи Асад Дилмурод: «Мен ёзувчи сифатида ҳеч нарсани қайд қилиб бормаيمان. Фақат рақамлар ва йилларни ёзиб бораман. Мен учун қайдлар ёзган очеркларим, мақолаларим. Шуларга ва кўпроқ хотираларимга суяниб иш кўраман. Хотираларга суянишнинг фойдали

⁴⁶⁹ Ғафуров И. Танланган асарлар // Ҳаё-ҳалоскор. – Тошкент: Шарқ, 2017. – Б. 31-38.

⁴⁷⁰ Қодиоров П., Норматов У. Изланиш қувончи ва ташвишлари // Шарқ юлдузи. 1980. 2-сон. – Б. 216.

томони шундаки, у фантазияни қўзғайди»⁴⁷¹, – дея фикр билдиради. Ижодий туртки вазифасини ўтаган ҳар қандай ҳолат, у қандай бўлишидан қатъий назар ёзувчи учун жуда муҳим саналади. Бу эса адибда бадиий ғоянинг юзага чиқишида асосий вазифани ўташи тайин. Кўриниб турганидек, ёзувчининг ижодий режасида буюк тарихимиз акс этган асарлар ёзиш нияти шу тариқа юзага келганлигини англаймиз. Ижодкор кўнглида пишиб етилган бадиий ғояга туртки бўлувчи ҳолат ёзувчи учун жуда муҳим бўлиб, бу эстетик мазмун касб этувчи омиллар ижодий жараёнининг амалдаги ҳолатини бошлаб беради. Ижодий жараёнда ёзувчининг илк режаси бир-бирига ўхшамаган ҳолатларда бўй кўрсатади. Бу жараён асар якунига қадар турфа кўринишларда акс этса-да, бадиий асар моҳиятини очиб беришга хизмат қилади. «Ижодий изланишлар натижасида ёзувчи янги асарнинг асосий ғоясига ва илк режасига яқин келиб қолган бўлади. Унинг қалб косаси тўлиб тошиши учун сўнгги бир томчи етишмай турган бўлади. Бундай пайтда фақат туш эмас, бошқа кутилмаган, бир қарашда унча муҳим бўлмаган нарсалар ҳам сўнгги ва ҳал қилувчи «томчи» вазифасини ўташи мумкин»⁴⁷². Ёзувчи асар ёзиши учун нимадандир илҳомланади, демак ўша «томчи»га илҳом йўл очади. Адибнинг ижод қилишига бўлган эҳтиёжини илҳом уйғотар экан, бошқалар учун оддий нарса ёки ҳолат ҳам ёзувчига таъсир қилиши, илк ижодий ниятнинг юзага чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Ёзувчи истеъдоди орқали ижодий ниятнинг туғилишига йўл очади. Унга ҳаётнинг ўзи жонли илҳом манбаи бўлади. Ижодкор халқи ҳар доим бадиий ғоя билан ёнма-ён яшайди. Ижодий меҳнати эса уни юзага чиқаради. Ёзувчига ижод жараёнида кимнингдир ижодига қизиқиш ҳам уни илҳомлантириши мумкин. Асад Дилмуроднинг тарихга муҳаббат туйғуси унга қон билан киргани, халқ оғзаки ижоди намуналаридан ёшлигидан баҳраманд бўлиб улғайгани, Самарқанд замини, тарихий ёдгорликлар билан ҳамнафас яшагани боис ёзувчининг асарлари бадиий ғоясининг туғилиши ҳам мана шу омиллар билан боғлиқдир. Жумладан, Асад Дилмурод дўсти уста Абдуғаффорнинг болалигида Афросиёб яқинидаги ғорга бир қоп қадимий китоб кўмилганлигини кўргани ҳақидаги ҳикояси муборак китоблар, кўҳна обидалар миллатимиз фахри бўлган уста-хунармандларнинг умумлашма образи акс этган учлик қиссаси – «Мулк», «Ги-

⁴⁷¹ Ёзувчи Асад Дилмурод билан суҳбат матни муаллиф архивида сақланади.

⁴⁷² Жамоа. Адабиёт назарияси. II томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1979. – Б. 95.

риҳ», «Интиҳо»нинг яралиши учун ижодий туртки бўлганлигини айтади⁴⁷³. Демак, адибнинг дўсти айтиб берган ҳаётий ҳикояси мана шу уч қиссаси бадий ғоясининг туғилишига сабаб бўлади. Ёзувчи ижодий жараёнда тарихни жонлантиришда ўзининг фантазияси асосида асарни янада бойитади. Асарда аниқ бир тарихий воқелик хусусида гап кетмаса-да, ундаги тасвирлар беихтиёр ўтмишнинг кўҳна манзараларини, ўша давр муҳити ва руҳини кўз олдимизда гавдалантиради.

Умуман олганда, бадий асарларда тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларга муаллифнинг ғоявий-ҳиссий муносабати, образлар тизимини танлаши ва қўйилган муаммони улар воситасида поэтик идрок этиши-ю, чиқарган бадий ҳукми бадий мазмуннинг муҳим ўзак унсури, асардан келиб чиқадиган образли ҳамда умумлашма фикр бўлган бадий ғояда ўз ифодасини топади. Бадий воқелик ёзувчи ижодий нияти, дунёқараши, идроки, ғоявий-ҳиссий муносабати, поэтик ҳукми орқали юзага келади. Шунинг учун ҳар бир асар ўз мазмун-моҳияти, кўлами ва ифодаланиш йўсини билан индивидуаллик касб этади. Миллий ва умуминсоний қадриятларга уйғунлиги, ҳаёт материалининг кўлами – бадий концепциянинг образли тарзда гўзал ва таъсирчан ифодасига кўра қадрланади. Миркарим Осим ва Асад Дилмурод ёзувчилик иқтидори бадий ғояни қандай ижодий тасаввур қила олиш салоҳияти, эстетик талқин асносида инсоннинг мураккаб ва серқирра ҳаёти ҳамда фаолияти, руҳий оламини таҳлил қилиш даражаси, тасвирланган воқеа-ҳодисалар орқали китобхонга қандай янги гап айтолганини аниқлаш имконини беради.

⁴⁷³ Дилмурод А., Тўраева Д. Тарихий меъёр ва эстетик масъулият // Ижод олами. 2018. 3-сон. – Б. 7.

Насима ҚОДИРОВА,
Бухоро давлат университети
Ўзбек адабиёти кафедраси таянч докторанти
(Ўзбекистон)

ИЛМИЙ-АДАБИЙ ТАФАККУРДА МУАЛЛИФ ТИЛИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Аннотация: Мақолада илмий-адабий тафаккур ижоднинг ўзига хос тури эканлиги ва унда муаллиф тилининг аҳамияти, маҳоратининг қай шаклларда намоён бўлиши ҳақида фикр билдирилган. Адабиётшунос олим, мунаққид Иброҳим Ҳаққулов ижоди тадқиқ этилиб, унинг мақолалари тилидаги ўзига хосликлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: муаллиф тили, маҳорат, услуб, жанр, бадиийлик, афоризмлик, таланти.

Тил – бадиий адабиётнинг бош қуроли бўлганидек, адабиётшуносликнинг ҳам етакчи қуролидир. Зеро, муаллифнинг бадиий матнга ёки матн яратувчисига муносабатини, у ҳақидаги фикрлар доираси, хулосаси унинг тили орқали юзага чиқади. Ва айнан тил орқали биз адабиётшунос ички олами ва дунёқарабини, бадиий матнга ва унинг муаллифига муносабатини англаймиз. Олим тил орқали китобхонни матннинг тағмаёнолари билан таништиради, муаллифни тушуниш калитларини баён этади, ҳам матн ижодкори сифатида ўзининг маънавияти, илмий-бадиий салоҳиятини юзага чиқаради.

“Танқидчи учун мақоласининг тили ва услуби бадиий асарларни таҳлил қилиш, китобхон ва ёзувчига таъсир кўрсатадиган, умуман, адабиётнинг ривожланиш жараёнининг кучли воситасидир”.⁴⁷⁴ Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, ўзбек адабиётшунослиги тараққиётида муҳим ўрин эгаллаган адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулов илмий меросининг тил хусусиятларини тадқиқ этиш муҳимдир, чунки бу мунаққид услубини белгиловчи муҳим жиҳатлардан биридир. Олим илмий-бадиий тафаккурининг қамрови кенглиги боис мақолаларининг тили ҳам бир-бирдан фарқ қилиши кўзга ташланади. Бу фарқ мақола жанри, китобхон дунёқараши ва ёши, муаллифнинг мақолада таҳлил этилаётган ижодкорга муносабати жиҳатидан фарқланади.

Мақолаларда китобхонлар аудиторияси савияси ва дунёқарабини инobatга олиш олим ижодининг эътиборга молик фазилатларидан бири. Унинг мактаб ўқувчиларига мўлжаллаб ёзил-

⁴⁷⁴ Бурсов Б. Мастерство Чернышевского критика. Ленинград.» Советский писатель».1956, С.273.

ган асарлари тилининг соддалиги, қизиқарлилиги, ўта илмий ва узун баёнлардан холилиги ва равонлиги билан аҳамиятли. Олим таҳлил этилаётган мавзунинг китобхонга тез етиб бориши ва тушунарли бўлиши учун турли ҳикоятлар ва ривоятлардан фойдаланади: “Ривоят қилинишича, қадим-қадим замонларда оқил бир одамнинг сулув қизи бўлган эмиш. Шу дилбарга иккита фариштанинг ишқи тушибди...”⁴⁷⁵ (“Тилга эътибор – элга эътибор”) ёки, “Олис асрларда Каюмарс деган подшоҳ ўтганмиш...”⁴⁷⁶ каби.

Ёш китобхонларга масала моҳиятини осон тушунтириш унинг зидди билан қиёсланиб, амалга оширилса, янада самарали бўлади. Буни теран англаган И.Ҳаққул “Занжирбанд шеър қошида...” китобида фикрларини тушунтириш, байтларни шарҳлашда антитезадан самарали фойдаланган: “Сўзнинг эътиборлиси ва яхшиси – чин сўз. Энг ёмони – ёлғон”⁴⁷⁷. Бу йўл билан олим ўқувчиларни Алишер Навоий асарлари моҳиятини чуқур тушуниш ва ҳаёт ҳақида мушоҳада қилишга чорлайди.

Иброҳим Ҳаққулов айрим мақолалари, хусусан эсселари тили бадий асарга жуда яқинлиги билан ўзига хослик касб этади. Бу бир томондан эссе жанрининг ўзига хос хусусияти бўлса, иккинчи томондан олим услуби жозибасини намоён этади. Олим томонидан қўлланиладиган ўхшатишлар, маъно кўчишлар (метафора, синекдоха, киноя), жонлантиришлар асарнинг жозибасини ошириб унинг мароқ билан ўқилишини таъминлайди. Олим мақолаларида “адабиёт” сўзини баъзан ўз маъносида баъзан кўчма маънода қўлаб қўллайди. Аксарият ҳолларда уни жонлантиради: “Адабиётга хиёнатни ҳаммадан олдин адабиёт сезади - уни сотганларни адабиёт сотмайди, улар ўз-ўзини сотади, ўз-ўзини аянч аҳволга гирифтор этишади.”⁴⁷⁸ Ушбу жумлада “Адабиёт” кўз олдимизда қўлаб хиёнатлар, жафоларни бошидан ўтказган, аммо буюк қудратга эга сиймо сифатида гавдаланади. Ва шу жумла орқали адабиёт тарихи, бугуни ва келажги борасидаги фикрлар китобхон қалбини чулғаб олади. Ёхуд “Ҳақ-ҳуқуқсиз яшашдан толиқиб, айтарли ҳамма нарсага бефарқ қарашга кўниккан одамлар қалбига адабиётдан ойдин нур оқиб келарди”⁴⁷⁹ жумласидаги “адабиётдан қалбга нур оқиб келиши”-

⁴⁷⁵ И.Ҳаққул. Занжирбанд шер қошида. Тошкент. Юлдузча. 1989. 20 б.

⁴⁷⁶ Ўша асар. 25 б.

⁴⁷⁷ Ўша асар. 23 б.

⁴⁷⁸ И.Ҳаққул. Талант – жасорат жавҳари. Тошкент. “Муҳаррир”. 2018. 56 б.

⁴⁷⁹ Ўша асар. 107 б.

ни моҳирона топилма дейиш мумкин. Ушбу метофорик бирикма орқали инсон қалбида кечадиган ҳузурбахш бир ҳолат манзараси чизилган. Шунингдек, адабиётнинг нажоткорлик хусусияти таъкидланганки, бу ўқувчини мушоҳадага, китобхонликка даъват этади.

Иброҳим Ҳаққуловнинг адабий-танқидий мулоҳазалари сиқиклиги, ўткирлиги билан, тили эса бу майдонда ўзининг афористиклиги билан ҳам ажралиб туради. Афоризмлардан, асосан, фикрни далиллашда, ихчам ифодалашда, матн жозибасини оширишда, мунаққид баҳс юритаётган муаммонинг барча замон ва маконларда муҳим эканлигини таъкидлашда фойдаланилади. Шу сабаб афоризмлар кўлами ҳам кенг: айти бир ҳодиса шарҳида ҳам шарқ адабиёти ҳам ғарб адабиётининг даҳо ижодкорлари фикрларидан фойдаланилади. Масалан, олимнинг Шекспир ижодига бағишланган “Буюк қалб муҳаббати” мақоласини кутасак. Мақола бир ғарб шоирининг “Кўнгил билан фикрлаб, ақл билан ҳис қилишни ўргангил”⁴⁸⁰ деган фикри билан бошланади. Олим бу фикр орқали Шекспир ижодининг айнан шу хилда яратилганлигини айтиш билан бирга, китобхонга кўнгил ва ақл мувозанатини таъкидлайди. Мақолада рус адиби Н.В.Гогол, олмон шоири Гёте, даниялик файласуф Серён Керкегор, француз шоири Буало, араб мутафаккир шоири Ибн Арабий ва Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан моҳирона фойдаланилган. Мақолада келтирилган афоризмлар орқали Шекспир ижодининг ҳудудсиз кенглиги ва бугунги кундаги аҳамиятини ҳам англаб оламиз. Шунингдек, олим илмий тафаккури кенглиги, ҳам ғарб ҳам шарқ адабиётининг етук билимдони эканлигини кўриш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Иброҳим Ҳаққулов мақолалари тилининг бўёқдорлиги, илмий-адабий тафаккурда бадиий воситалардан моҳирона фойдаланилганлик каби хусусиятлари билан ўзига хос ва ижодкор услуби индивидуаллигини ҳам белгилайди. Шунингдек, унинг сўзга бўлган муносабати – ихчамликка интилиш, сўз маъносини чуқур ҳис қилган ҳолда ўз ўрнида қўллаш кабилар олим мақолаларининг адабиётшунослигимиздан муносиб ўрин эгаллашини таъминлади десак хато бўлмайди.

⁴⁸⁰ Талант – жасорат жавҳари. И.Ҳаққул. Тошкент. “Муҳаррир”. 2018. 56-б.

Мархабо ХУДОЙҚУЛОВА,

Бухоро давлат университети стажёр-тадқиқотчиси

БАҲС-МАҚОЛАНИНГ ГЕНЕЗИСИ

Аннотация: Адабий-танқидий мақоланинг турли хил ички кўринишлари мавжуд, улардан бири баҳс-мақола бўлиб, унинг генезиси, тараққиёти, ривожланиш манбалари адабиётшуносликда атрофлича тадқиқ этилиши зарур бўлган муаммолардан бири ҳисобланади. Мақолада баҳс-мақоланинг екелиб чиқиши ҳақида фикр юритилади.

Аннотация. Существуют различные внутренние аспекты литературно-критической статьи, одним из которых является дискуссионная статья, генезис, развитие, источники развития которой является одной из проблем, которые необходимо подробно изучить в литературной критике.

Annotation. There are various internal aspects of a literary critical article, one of which is a discussion article, genesis, development, the sources of development of which is one of the problems that need to be studied in detail in literary criticism.

Калит сўзлар: адабий танқид, танқид жанрлари, баҳс-мақола, генезис, мунозара, фольклор, таҳлил.

Ключевые слова: литературная критика, жанры критики, дискуссионная статья, дискуссия, фольклор, анализ

Keywords: literary criticism, genres of criticism, literary critical article, discussion article, discussion, folklore, analysis

Бадий адабиётда бўлгани сингари адабий танқид ҳам тузилиши, адабий-эстетик хусусиятларига кўра, ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатларга эга бўлиб, муайян гуруҳларни ташкил этади. Адабий-танқидий фикр бадий асарга баҳо бериш талаблари билан юзага келди ва такомиллаша борди. Адабий танқид жанрларининг кўпчилиги мумтоз адабиёт ва адабиётшунослик бағрида шаклланди, илдиз отди. Шу боис янги ўзбек адабиётнинг пайдо бўлишида фольклор, мумтоз асарлар муҳим замин бўлгани сингари ўтмиш адабиётшунослиги ҳам адабий танқид жанрларининг пайдо бўлиши ва шаклланишида муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилган[1,28].

Адабий-танқидий мақола сингари унинг ички шакли бўлган баҳс-мақоланинг генетик илдизини халқ оғзаки ижодидан, мумтоз адабиёт тарихидан излаш тўғрироқ бўлади.

Адабиётшунос олим А.Ҳайитметов адабиётшунослик, хусусан, адабий танқидга оид фикрларнинг ўтмишда олти хил шакли сифатида “адабий мажлислар, адабий мунозара ва суҳбатлар”ни эътироф этади: “Адабий мажлис ва мунозара, суҳбатлар ўрта асрларда олим ҳамда шоирлар, адабиёт мухлислари учун ба-

дий ижод устида фикр алмашишга энг қулай восита эди. Фикр алмашиш учун матбуот бўлмаган замонларда адабиёт тараққиётида бундай йиғилишларнинг аҳамияти жуда катта бўлган...

Адабий танқидчиликнинг бу шакли, шубҳасиз, халқ оғзаки ижодчилари тўпланган жойларда ҳам мавжуд бўлиб, ижодий юксалишларга туртки берган [2,20]. Олимнинг хулосаларига таянадиган бўлсак, энг аввало, баҳс, мунозаранинг илдизини халқ оғзаки ижодидан излаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Масалан, халқ оғзаки ижодидаги латифа жанрига эътибор қаратадиган бўлсак, унда баҳс, мунозара унсурлари яққол кўринади. "Афанди халқ вакили сифатида амалдорлар билан яккама-якка тўқнашади, баҳслашади. У хон, подшо, бек, вазир, қози, муфти, эшон, домла, имом, савдогар, бой, амалдор ва бошқа ҳоким синф вакиллари билан маълум масалаларда тўғридан-тўғри, юзма-юз туриб мунозара қилади", - деб ёзади академик фольклоршунос Т.Мирзаев "[3,180].

Фольклордаги лоф жанрида ҳам баҳс, мунозарага хос унсурлар кўринади. "Лоф айтишаётган икки киши тарафкашлик қилиб, бир-бирини ҳозиржавоблик ва чечанликда синар экан, ҳар қандай қийин масалани фавқулудда осойишталик билан ҳеч қандай ваҳима, дабдабасиз, оддий гап тарзида, босиқ оҳангда айтади-қўяди. Иккинчи томон ҳам гўё ҳеч гап бўлмагандек, шундай боплаб жавоб берадики, бу томошабинларда ёқимли, хушчақчақ кулги кўтарилишига сабаб бўлади, рақиби эса доғда қолади" "[3,184]. Лофдаги икки кишининг бўлиши, мунозара қилиши, биринг иккинчисининг устидан ғолиб келиши каби хусусиятлар адабий танқиддаги баҳсда ҳам кўринади. "Лофда гап тагини гап очади, дейилганидек, баҳслашувчи томонларнинг ўта муболағали сўзига ҳайратомуз фикр тўқнаш келади. Мусобақада бир томон, албатта, ғолиб келади" [4,185]. Адабий танқидда эса муболағадан кўра аниқ, изчил фикр, мулоҳазани асослаш учун илмий далиллар келтирилади. "Лофларда диалог жуда қисқа бўлса, айримлари эпик мазмунда бўлиб, латифа янглиғ тортишув давом этади. Бунда лофнинг композициясида шингил воқеаларнинг ўзаро боғланишида мантиқ кучи етакчилик қилади". Лофнинг мақсади, албатта, бошқа, адабий танқиддаги баҳснинг мақсади бошқа. Шунинг учун адабий танқиддаги баҳсда диалоглар жуда кам учрайди, аммо мантиқ кучи, ўзаро баҳслашув, тортишув мақолаларда, мактубларда давом этади. Композицион жиҳатдан ҳам фарқлар анча.

Композицияси тугалланган икки фикрнинг бир-бирига қарши қўйилишидан ташкил топадиган аския жанрида ҳам баҳсга хос хусусиятлар учрайди. Чунки баҳсда ҳам бир-бирига қарама қарши фикрлар, мулоҳазалар, қарашлар, адабий муаммоларни турлича талқин қилиш хусусияти кучли. Аскияда ақл-идрок, ҳозиржавоблик, сўзни ўз ўрнида ишлатиш талаб этилади, адабий танқиддаги баҳсда эса, биринчи ўринда, билим ва бадий матнни чуқур англаш талаб этилади. Сўзни ўз ўрнида ишлатиш, нафақат баҳсда, балки адабий танқиддаги барча жанрларда энг биринчи талаб ҳисобланади. Аскиянинг “пайров” турида “рақиб”га айтилган сўз ва жумла кўчма маъно касб этишии шарт. “Бундан ташқари у истиора, ўхшатиш, сифатлаш каби бадий тасвир воситалари, таносиб, тажнис, муболаға сингари ифода воситаларидан кенг фойдалана билиши керак” [4,281]. Адабий танқид ўзига хос ижод тури ҳисобланади, унинг жанрлари, жумладан, баҳсда ҳам илмий-эстетик, образли тафаккурга кенг ўрин бериш шартдир. Шундай экан, баҳсга киришадиган танқидчилар аския учун керак бўлган ифода воситаларидан унумли фойдаланишлари керак бўлади, бунинг устига адабий танқидий фикр халққа, оммага қарата айтилиши, унинг эстетик дидини ўстиришини инобатга оладиган бўлсак, баҳсда ҳам бадий тасвир воситаларига эътибор қаратиш муҳимдир. Аския ижтимоий ҳаёт ҳодисалари, одамларнинг дунёқараши, оилавий турмуши, ўзаро муносабати, яхши-ёмон одатлари, орзу-истаклари асосида юзага келган.”Бинобарин, у тингловчилар, шинавандаларга эстетик завқ бериш билан бирга уларда дид-фаросат, ақл-заковат, завқ-шавқ, чертиб сўзлаш, ҳозиржавоблик ва бадихагўйлик хусусиятларини таркиб топтиришда муҳим роль ўйнайди” [4,286]. Баҳс эса ҳаёт ҳодисалари акс этган бадий адабиёт ва ундаги муаммоларни ҳал этиш истаги асосида юзага келади. Адабий танқиднинг бошқа жанрлари сингари баҳс ҳам китобхоннинг эстетик дидини тарбиялашда, сўздан сўзни фарқлашда, яратилаётган ҳар бир асарга масъулият билан қараш туйғусини тарбиялашга хизмат қилиши билан аҳамиятлидир.

Кўринадики, адабий танқиддаги баҳснинг илдизлари халқ оғзаки ижодига бориб тақалар экан. Кейинчалик мумтоз адабиётда ҳам намоён бўлганки, уни тадқиқ этиш галдаги вазифаларимиздан биридир.

Адабиётлар:

1. Ахмедова Ш. Ўзбек адабий танқиди жанрлари. Тошкент.-Фан", 2008. 28 б.
2. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Тошкент. 1959.
3. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент. "Ўқитувчи". 1987. 374 б.
4. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Тошкент. "Ўқитувчи". 1990, 304 б.
5. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Тошкент. "Ўзбекистон". 1993.
6. Ёкубов Ҳ. Танқид ва адабиётшунослик тарихига бир назар // Китобда: Адабиётимизнинг ярим асри. Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент. 1967.

Олтиной ҚУРБОНОВА,

Бухоро давлат университети

ўзбек адабиёти кафедраси таянч-докторанти

“ҲИНД САЙЁҲИ” ҲАҚИДАГИ ИККИ МАҚОЛА

Аннотация. Мақолада, асосан, йирик мунаққидлар О.Шарафиддинов ва И.Ғафуровларнинг қарашлари таҳлил этилган, бунинг учун икки танқидчининг бир мавзудаги мақолалари қиёсий аспектда чоғиштирилиб, маълум хулосаларга келинган.

Калит сўзлар: мунаққид, таҳлил, талқин, услуб, жадид танқиди, қомусий олим, қиёсий метод.

Таниқли мунаққид ва таржимон Иброҳим Ғафуров ижодида ўзбек адабиётидаги забардаст ижодкорлар ва улар яратган буюк асарлар моҳиятини китобхонга етказиш, асар ҳақида, унинг ёзилиш тарихи, у яратилган ижтимоий муҳит, асарни ёзишга бўлган кучли эҳтиёж кабиларни очиб беришга хизмат қилувчи мақолалар жуда кўп. Шулардан бири Фитрат ижодига бағишланган “Фитрат ва миллат танқиди” мақоласидир.

Шоир, адиб ва драматург, жамоат арбоби Фитрат миллат ҳолидан озурдадил, ватанпарвар сиймо эди. Унинг “Ҳинд сайёҳи” асари ҳам миллат ҳолидан қайғуриш, уни ислоҳ қилиш йўлида ёзилган, Бухоро ва Туркистон жадидлари учун дастуриламал бўлган асардир. Фитратнинг Ватанга улуғ муҳаббати, юртни эр-

кин ва мустақил кўриш истагининг нечоғли буюк ва ёниқ эканлигини кўрсатувчи бу асар жадидчилик ҳаракатининг мақсадларини ўзида ёрқин акс эттирган. Асар яратилган давридаёқ кўпгина тадқиқотчилар томонидан юқори баҳоланган. Садриддин Айний асар фавқулудда зўр куч билан ижтимоий фикрни уйғотишда ката роль ўйнагани, Файзулла Хўжаев асарнинг Бухородагина эмас, ундан ташқарида ҳам кўпчилиكنинг эътиборини жалб қилгани, рус тилига таржима қилинганини таъкидлаган эди. Асар адабиётшунос олимларимиз томонидан ҳам чуқур ўрганилган. Айниқса, забардаст олимлар И.Ғафуров ва О.Шарафиддиновларнинг мазкур асар ҳақидаги тадқиқотлари ўзига хослиги, чуқур илмий ёндашув ва хулосалари билан ажралиб туради.

Шу сабабли Иброҳим Ғафуровнинг “Фитрат ва миллат танқиди” мақоласи ва Озод Шарафиддиновнинг “Абдурауф Фитрат ва унинг “Ҳинд сайёҳи” асари” мақолаларини қиёсий-типологик тарзда таҳлил қилиш Фитрат ижодини чуқур англаш билан бирга, ҳар иккала мунаққид услубидаги муштарак ва фарқли жиҳатларини ўрганишга, адабиётшуносликнинг турли методларининг адабиётшунос олимларимиз ижодида қўлланиши ва ўрнини ўрганишда аҳамият касб этади.

И.Ғафуров ва О.Шарафиддиновларнинг фикри, асарнинг мазмун – моҳиятини очиб беришда шу қадар ҳамоҳанг ва шу билан бирга ўзига хосдир. Ҳар иккала олим мақолада “Ҳинд сайёҳ”ининг ёзилиш тарихига алоҳида тўхталиб, Фитратнинг Бухоро ва унинг ижтимоий аҳволи ҳақида бу қадар қаттиқ танқид билан ёзиши сабабларини очиб берадилар.

Хўш, Фитрат ўз ватани, ўз халқининг аҳволи ҳақида қандай қилиб бу фикрга келди? – Ёзувчининг ўзида ижтимоий онг қачон ва нималар таъсирида ўсди? Бу масалалар Фитратнинг ҳаёт йўли орқали илмий-биографик усулда батафсил очиб берилган. Бу борада О.Шарафиддинов ўз мақоласида Фитратнинг оиласи, болалиги, илм олиши ва бу даврдаги Бухоро ижтимоий ҳаётини ёритиш орқали асарнинг ёзилиши сабабларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади.

И. Ғафуров эса бу масалага Фитратнинг илм олиш мақсадида чет элларга бориши ва шунинг таъсирида дунёқараши ўзгариши нуқтаи назаридан ёндашади. Илм олиш мақсадида Шарқнинг Туркия, Ҳиндистон, Арабистон, Россиянинг Масков, Петербург каби шаҳарларида бўлган ватанпарвар Фитратнинг улардаги маданий ва иқтисодий-ижтимоий ҳаётни солиштириши табиий

бир ҳол эди. Айниқса, “Туркияга мутаассиб бир мусулмон тарзида келган бўлса, бу ердан қайтганида дунёқараши шаклланган, жамият ҳаётини демократик тарзда қайта қуриш ғояларини чуқур сингдирган, жаҳолат ва нодонликка қарши астойдил курашмоққа қарши бир одам эди”, – дея таърифлайди мунаққид И.Ғафуров Фитрат ҳаётида бўлган жиддий ўзгаришни ёритар экан, ҳақиқатан ҳам бу даврда Туркияда ижтимоий ҳаёт жуда зўр шиддат билан кечаётган, тараққийпарвар турклар Туркиянинг ривожланиши йўлида кўп ишларни амалга ошираётган эди. Буларни ўз кўзи билан кўрган истеъдодли ва ватанпарвар Фитрат қарашларига бу жараён ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Шу билан бирга О.Шарафиддинов ҳам Фитратнинг дунёқараши ўзгаришига у Туркияда гувоҳ бўлган бутун Шарққа бўйлаб юз бераётган фикрий Уйғониш жараёни таъсир қилганини таъкидлайди.

Асарнинг ёзилиш тарихи ва сабабларини илмий-биографик тарзда очиб бериш билан бирга ҳар иккала муаллиф асарнинг жанрий ва услубий хусусиятларига, жаҳон адабиётидаги тараққиётга ҳам тўхталиб ўтадилар. Чунки Фитрат “Ҳинд сайёҳи”ни яратишда жаҳон адабиётининг бой тажрибасидан озиқланган. Жаҳон адабиётида бирор мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, илмий-маданий аҳволи ҳақида мулоҳаза юритиш, танқидий фикрлар айтиш учун бошқа мамлакат аҳолисининг кўзи билан қараш, унинг тили билан таҳлил қилиш усули жуда қадимдан бўлган.

И.Ғафуров асарни ғоявий жиҳатдан Европа сайёҳларининг Шарқ ҳақидаги асарларига ва Стендаль, Гейненинг саёҳатларига ўхшатади. “Ҳинд сайёҳи” ҳам “Мунозара” ҳам ўзбек адабиётида европача таҳлил усули қўлланган, аналитик фикрнинг қудратли тўлқинлари илк намоён этилган асарлар эканлигини таъкидлайди. Айниқса, Стендалнинг Франция бўйлаб саёҳатлари ҳақида ёзилган китоби билан қарашларда баҳолашларда, мамлакатга яхшилик билан бахт соғинишларда, тараққиёт йўлини излашда ажиб бир ўхшашлик борлигини таъкидлайди. Уларнинг миллат ғамида тараққиётни соғиниб қайғуришлари, ватанпарварлик кайфиятлари, танқид ўтининг кучлилиги, бир мақомда эканлиги ва миллатпарварлик ҳар иккала ижодкорнинг умумий жиҳатлари эди.

О. Шарафиддинов ҳам Фитрат бу асарни яратишда жаҳон адабиётининг бой тажрибаларига мурожаат қилганини таъкидлай-

ди. Олим асарни француз маърифатпарвари Шарл Монтескенинг “Француз мактублари” асарига қиёслайди. Унда Эронда истиқомат қиладиган Ўзбек деган йигитнинг мактублари орқали ҳам эрон, ҳам француз воқелигидаги жаҳолат, нодонлик қораланади. Буюк озарбайжон классиги Мирза Фатали Охундовнинг “Ҳинд шаҳзодаси Камол уд-давланинг Эрон шаҳзодаси Жалол уд-давллага уч мактуби ва унинг ҳинд шаҳзодасига жавоблари” номли бадий-публицистик асар ёзган ва унда диалогдан фойдаланган. Ҳинд шаҳзодаси ҳам тараққийпарвар шахс бўлиб, мустабид тузумни, жаҳолат ва нодонликни қаттиқ қоралаши асарларнинг умумий жиҳатлари эди. Шулар мисолида “Ҳинд сайёҳи” қуруқ ерда ҳаводан тушмаганлигини, балки, жаҳон адабиётининг ёрқин гуманистик анъаналари заминида пайдо бўлганини, шу билан бирга мунаққид асарнинг жанр хусусиятлари ҳақида фикр юритар экан, бу шакл жаҳон адабиётининг энг қадимий бадий шаклларида бири эканлигини таъкидлайди. Ҳақиқатан ҳам антик юнон адабиётида милоддан аввалги VII-асрлардан бошлаб, бу шакл кенг қўлланган. Юнон файласуфлари – Афлотун, Арасту, Диоген каби буюк олимларнинг бир қанча асарлари диалог шаклида ёзилган. Уйғониш даврида ҳам, маърифатпарварлик ижодида ҳам каттагина ижодкорлар томонидан самарали фойдаланилган.

Кўринадики, ҳар иккала мунаққид турли мисолларни келтирсалар-да, Фитратнинг бу асари жаҳон адабиётининг ёрқин, мумтоз анъаналари заминида пайдо бўлган деган фикрни илгари суришади. Ҳар иккала мақола “Ҳинд сайёҳи” тўқсон йиллар илгари ёзилган бўлса-да, ўзининг бадий қуввати юқори эканлиги, ундаги ватанпарварлик, эл-юрт учун фидойилик ғоялари ўз қимматини абадий йўқотмаслиги ҳақидаги ғоялар билан тўлиқлигини кўрсатади. Ушбу мақолада ҳар икки мунаққид ижодидаги муштарак жиҳатлар ҳақида фикр юритилди, уларнинг услуби, муаммони ёритишдаги ўзига хосликлари ҳақида фикр юритиш муҳим вазифалардан биридир.

Гули ШУКУРОВА,
*ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институту мустақил тадқиқотчиси
(Ўзбекистон)*

МАТЁҚУБ ҚЎШЖОНОВ – ИЖОДҚОР: ХОТИРАНАВИС ВА МЕМУАР АСАРЛАР УСТАСИ

Аннотация. Мақолада Матёқуб Қўшжоновнинг уруш хотиралари асосида яратилган эссе-қиссаси таҳлилга тортилади. Унда уруш воқеалари мунаққид ва снайперчи жангчи нигоҳи асосида берилгани, ёзувчи хотираларининг жонли қиёфаси чизилгани ёритилган.

Калит сўзлар: эссе-қисса, композиция, сюжет, эпизод, поэтик нигоҳ, маҳорат, бадиий талқин, образлилик, хотиранома.

Йирик адабиётшунос олим ва мунаққид Матёқуб Қўшжонов илмий-ижодий фаолиятининг бир йўналишини хотиралар, мемуарлар, кичик-кичик илмий-адабий портретлар ташкил этади. Бу асарлар олимнинг ижодкорлик салоҳиятидан, адиблик маҳоратидан далолат беради. “Ижодининг сўнгги босқичида М.Қўшжонов иқтидорининг янги-янги қирралари намоён бўлди. Адабий-танқидий мақолалардан, тадқиқотлардан фарqli ўлароқ, бу ишларда олим босиб ўтган ҳаёт йўлига назар ташлади, уларни муайян маънода сарҳисоб этди. Ўзининг инсон, олим ва шахс сифатида қарор топиш йўлини акс эттирувчи хужжатли-бадиий асар яратди”.⁴⁸¹

1990 йилда чоп этилган “Тепки босилди” номли эссе-қиссаси ана шундай ижодий намуналардан биридир. Кейинчалик адибнинг “Алам” номли мемуар романи учун асос вазифасини ўтовчи бу асар муқаддимадан ташқари икки бўлимдан ташкил топган. Ўн бобдан иборат биринчи бўлим “Снайпер жангномаси” деб номланса, иккинчи бўлим “Дийдор” деб аталган.

Композиция ва сюжети ўзига хос шаклда намоён бўлган биринчи бўлим адибнинг асосан иккинчи жаҳон урушига оид эсдаликларидан ташкил топган. Ёзувчи асарда ўзи бевосита иштирокчиси бўлган ёки кузатган воқеаларни ҳар бир бобда алоҳида-алоҳида жанг манзаралари сифатида тасвирлайди. Бу жанг эпизодлари ёки воқеалар тизими асарда маълум бир тартиб билан, кетма-кетликка асосланган ҳолда, мантиқан бир-бирига алоқадор тарзда тасвирланадики, гарчи ҳар бир боб алоҳи-

⁴⁸¹ Назаров Б. Танқидчи шахси ва ижодий ўзига хослик. Матёқуб Қўшжонов замондошлари хотирасида. Тошкент, “Muharrir” нашриёти, 2012. 73-б.

да жанг эпизодлари сифатида воқе бўлса-да, бироқ яхлит сюжет линияси ва композицион бутунликни ҳосил қилган.

Ушбу эссе-қиссада ёзувчининг ўткир поэтик нигоҳи яққол сезилиб туради. Асарнинг дастлабки “Илк жанг сабоқлари” номли бобида жанголдиги маълум тайёргарликдан сўнг ҳамқишлоқ дўсти Нафас билан бирга фронтга боришдаги сафар хотиралари баён этилади. Китобхон ёзувчи нигоҳи орқали йўл-йўлакай оғир жанглардан дарак берувчи вайронагарчиликларни, ҳали уруш кўрмаган аскарларнинг осмонда учбурчак ясаб учаётган душман самолётларидан яшириниб, ўзини ҳар ёққа уриб бекинишлари, атроф ёнда бот-бот портлаётган снарядлар даҳшатидан эсанкирашлари, хуллас, одатдагидек жанг манзаралари билан танишиб, китоб руҳига китиб боради. Илк жангга кирган тажрибасиз жангчига хос бўлган хавотир ва руҳий ҳолатлар ёзувчи томонидан моҳирлик билан тасвирланган. Уларнинг Синявино ботқоқлигидаги бир кишилиқ окопда ўқ ёмғири ва снарядлар портлаши остидаги бир кечалик руҳий ҳолати асарда моҳирлик билан тасвирланади.

Китобда уруш мавзусида ёзилган роман ёки қиссалардагидек бадиийлашган лавҳалар, тўқима эпизодлар учрамайди. Асар хотираларга асослангани боис қисқа-қисқа жанг тафсилотлари ёки руҳий кечинма, ўй-хаёллар, асосан, эссе жанрига хос бўлган бадиий-публицистик ифодалар воситасида акс эттирилади. Шу ўринда китобхонда ёзувчи ёш йигит чоғида урушда қаташган бўлса, орадан қарийб ярим аср вақт ўтгандан кейин унинг майда-чуйда тафсилотларини бутун икир-чикир деталаригача қандай қилиб ёдда сақланиб қолиши мумкин, деган ҳақли савол туғилиши табиий. Масала шундаки, аввало, Матёкуб Қўшжонов урушга маълум бир ҳаётий тайёргарлик билан борган. Урушдан олдин мактабда ўқитувчи бўлиб ишлаган ва саводхон бўлган. Иккинчидан эса, муқаддимадан ёзилганидек, бўлажак адиб ҳатто уруш вақтида ҳам бўш вақтларида ёндафтарчага уруш хотираларини ёзиб борган.

Муаллифнинг эслатишича, бу хотираларининг баъзи бирлари ҳозир ҳам сақланиб қолган. Бундан ташқари жанг хотираларини яратишда полкдош дўсти Аҳмаджон Азизов ҳам яқиндан ёрдам берган. Ва ниҳоят буларнинг барчасидан ҳам муҳим омил – адибнинг ёзувчилик салоҳияти, ўткир поэтик нигоҳли истеъдоди билан белгиланади.

Асарни ўқир эканмиз, энг аввало ёшликдан бирга ўсган дўсти Нафас билан дастлабки жанглардаги иштирокини, яраланиб бир неча кун даволаниб, жангга қайтгандан кейин бошқа полкда хизмат қилишию у ерда орттирган хизматдош дўстлари ҳақида, шунингдек айрим қуролдош-жангчилар ва уларнинг сиймолари ҳақида тасаввурга эга бўламиз. Ёзувчи жангнинг шафқатсизлигини характерли эпизодларда, жонли лавҳаларда ёрқин тасвирлаб бера олган. Жумладан, дастлабки жанг эпизодларида тасвирланган алоқачи Вася тақдири ана шундай фожиавий қисматлардан биридир. Тинимсиз ўқ ёмғири остида ҳали у окопдан бу окопга эмаклаб, жангчиларга турли маълумотларни, озик-овқатларни ташиб етказаётган жасур Вася ўзининг довюраклиги ва чаққонлиги билан бир кундаёқ барча аскарларнинг меҳрини қозониб улгуради. Ёзувчи бу довюрак йигитнинг кўз ўнгида бир умрга муҳрланиб қолган сиймосини, портретини ёрқин тасвирлайди.

Асарда Вася фожиаси қуйидагича тасвирланади: *“Эмаклаб, тупроқ уюмига чиққан ҳам эдики, қарсиллаган, бир нарса унга урилди-да, у тупроқни кучоқлаганича жим қолди. Чаккасидан си-зиб оқаётган қон юзини бўяб, тупроққа сингий бошлади.*

*– Снайпер отди, – деди дўстим Нафас.”*⁴⁸²

Ушбу тасвирлар ёзувчининг маҳорати туфайли ўқувчига ҳам кадрдон бўлиб қолган Васианинги ўлими гарчи тафсилотларсиз, ориқча бўёқларсиз тасвирланган бўлса-да, уларнинг ҳам қалбини ларзага солади.

Асарда бундай ёрқин тасвирланган образлар кўплаб учрайди. Хусусан, катта лейтенант Алексей Кочегаровнинг снайперлик истеъдодидан ташқари овчиликка қизиқиши, унинг овчилик санъатини эгаллаши ҳақидаги насиҳатлари, гаплашиш оҳангидаги ўзига хосликлар билан китобхон ёдида алоҳида бир характер сифатида шаклланадики, бунда ҳам биз шу тоифадаги одамлар учун муштарак жиҳатлар борлигидан хайратланамиз. Бу ҳам ёзувчи истеъдодидан бир нишона.

Мунаққид Ўрол Ўтаевнинг “Танқид ва услуб” китобида Матёқуб Қўшжоновнинг снайперлик фаолияти ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз: “Хуллас, мерган Матёқуб Қўшжонов шу тариқа Вичего шахри учун бўлган жангларнинг ўзида 63 та немис офицерини гумдон қилди.

⁴⁸² Қўшжонов М. Тепки босилди... Тошкент, “Ёш гвардия” нашриёти, 1990. 16-б.

Шу хизматлари эвазига мерган Матёкуб Қўшжонов “II даража-ли Улуғ Ватан уруши” ордени ҳамда “Жанговор хизматлари учун” медали билан тақдирланди.”⁴⁸³

Ахборот тариқасида ёзилган ушбу кўчирмадаги душманнинг 63 та снайперини йўқ қилди, деган маълумот бир қарашда Матёкуб Қўшжоновнинг снайперлик маҳорати ва душманга нисбатан қаҳр-ғазабини ифодалаётгандай туюлса ҳам, лекин психологик таҳлилларсиз, қуруқ саноқ шаклида баён этилаётгани учун эҳтимол китобхонда бошқачароқ таассурот уйғотиши мумкин. Лекин ёзувчининг хотираларида акс этган душман билан “дуэл”лари жараёнидаги руҳий-психологик ҳолатлар, нишонни йўқ қилиш учун тинимсиз кузатишлару-пойлашларидан ташқари муаллифнинг дил иқрорномалари юқоридаги келтирилган саноқнинг ҳар бир ижросида жуда катта руҳий босим ва изтироблар борлигидан далолат беради. Матёкуб Қўшжонов китобнинг бир ўрнида шу ҳақда мулоҳаза юритиб, бир икки марта демаса, ҳатто товук сўйишга ҳам қўли бормаслигини, каттароқ ҳайвонларни, масалан, қўйларни сўяётганда ҳатто яқинига ҳам йўламаслигини ёзади. Шу нуқтаи назардан овчилик бу бир ўзига хос санъат ва касб эканлигини, парандалар ёки жониворларни отаётганда ов овлаш иштиёқи етакчилик қилиши таъкидланади. Лекин мерган сифатида ўзига ўхшаган инсонни овлаш, уни отиб ўлдириш - бу кучли руҳий босим асосида рўй берадиган ҳодиса эканлигини унутмаслик зарурлиги баён этилади. “*Бугун мен одам ўлдирдим, оддий жонивор эмас, ўлдирилганда ҳам кўра била туриб, устига-устак уни неча кунлар излаб, бекинган жойидан топиб ўлдирдим. Ҳа, одам ўлдирдим!*”⁴⁸⁴

Муаллиф душман снайперини мулжалга олган пайтдаги руҳий кечинмаю иккиланишларини асарда қуйидагича баён этади: “...*Тўғрисини айтсам, ўзимда озгина бўлса ҳам раҳим ҳисси уйғонган эди. Ўйлаб туриб ҳамма айбни ҳали бу касб-коримга ўрганиб кетмаганимга юклдим.*

Хаёл мени ҳамон ҳар томонга тортар, узоқ-яқинда ўтган воқеаларни эсга солар эди. Бирданига мен “Мухтор ака” деб аталган дўстимнинг қисмати кўз олдимга келди. Тасаввуримда борлиғи билан доноликнинг рамзи, ҳикматли сўзлар кони, ажойиб ҳикоя ва афсоналар айтиб бериб, кўпчиликни мамнун қилиб юрадиган

⁴⁸³ Ўтаев У.Танқид ва услуб. Тошкент, Ғ.Ғулом нашриёти, 1979. 106-б.

⁴⁸⁴ Қўшжонов М. Тепки босилди... Тошкент, “Ёш гвардия” нашриёти, 1990, 80-б.

*бу одамнинг тилла бошига ўқ қадаган шу фашистни ўзи эмасми? Нега унга отилган ўқ мени қийнаши керак?..*⁴⁸⁵

Асарда муаллифнинг снайперлик фаолияти, дастлабки дуэл эпизодлари, душман билан бир-бирини пойлашдаги сабр-тоқат, чалғитувчи ҳатти-ҳаракатлар, булар барчаси ҳаётий лавҳаларга асосланганлиги учун ҳам табиий ва жонли ифодасига эга.

Хотирани ўқир эканмиз, муаллифнинг ҳам илмий, ҳам бадиий- публицистик асарларига хос бўлган муштарак жиҳатларини белгиловчи энг муҳим омил аввало, М.Қўшжоновнинг шахсиятида, унинг характер хусусиятидаги кузатувчанлик ва талқин қилиш салоҳияти билан боғлиқ эканини англаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, Матёқуб Қўшжоновнинг ушбу асари эссе жанрида ёзилган хотираномаларидан бири бўлиб, адибнинг ижодкорлик иқтидорини тўла намоён қилиши билан бир қаторда, унинг ўзига хос бўлган ижодий услубини белгилашга ҳам хизмат қилади.

Нафиса КАРИМОВА,

*Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети магистранти
(Ўзбекистон)*

ИЖОД ЛАБОРАТОРИЯСИДА ИСТЕЪДОД ТУШУНЧАСИ

Аннотация. Мақолада ижод лабораторияси унсури ҳисобланган истеъдод тушунчаси ўрганилган. Ёш истеъдод соҳиби ўзгалар ижодига маълум бир муносабат билдириб туриши, истеъдодни ривожлантириш каби масалаларга эътибор берилган. Муаллиф фирклари ёзувчилар фаолияти мисолида далилланган. Мавзу доирасида жаҳон ва ўзбек адибларининг адабий қарашлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: истеъдод, лаёқат, маҳорат, ижодий фаолият, рағбат.

Киши табиятида бадиий ижод билан шуғулланишга лаёқат бўлса, унда ўша лаёқатни ривожлантириш керак. Лаёқат секин аста истеъдод шаклига кириб боради.

Сўз санъатида суяги қотаётган истеъдод ўзга санъат турларини анализ ва синтезлаши, янгиликларга муносабат билдиришга одатланиши лозим. Бу ҳолат унда лаёқатни истеъдод сари

⁴⁸⁵ Ўша манба. 82-83-бетлар.

йўналтириш билан бирга бадий таъбни ҳам ривожлантиради. Исталган бир ижодкорнинг таржимайи ҳоли билан танишсак, навқирон ёшида мухбирлик қилганини кўришимиз мумкин. Жумладан, Ғофур Ғулом, Расул Ҳамзатов, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов каби бир қатор ижодкорлар⁴⁸⁶. Ёзувчиларнинг тарихи шуни кўрсатадики, мухбирлик ижодкорларда ҳам ёзиш техникасини шакллантирган. Тез-тез ёзиб туриш учун айнан мухбирлик фаолияти билан шуғулланишни тарғиб-ташвиқ қилмоқчи эмасмиз. Муҳими уларда жамиятга муносабат билдириш рефлекс шакллланган. Мухбирликдан ташқари омиллар ҳам бор. Масалан, ҳаётий кундаликнинг тутилиши. Ҳар қандай ижодкор ўз шахсий кундалигига ёки Асқад Мухтор каби тундалигига эга. Кундалик ё тундаликда истеъдоднинг сўз ва ижод ҳақидаги фикрлари, янги ғоялари, табиат ва жамият ҳақидаги хулосалари, истеъдод эгасини илҳомлантирувчи ёки таъсирлантирувчи объектлари ўрин олган бўлади.

Аксар, ёш қаламкашлар фикрича, ёзувчи бўлиш учун муайян бир курсларда, мактабларда таълим олиш керак. Бу фикр истеъдод масаласи олдида ўзини оқламайди. Маҳорат дарсларидан олинadиган сабоқлар фақат ёзишга бўлган иқтидорни шакллантириши мумкин. Яъни, жумла тузиш ёинки, оддий иншо ёзиш кўникмасини шакллантиради. Қоғоз қоралашга бўлган қизиқиш билан ижодкорликнинг истеъдодини чалкаштирмаслик керак. Иншо, баён, матн тузиш учун аллақачон маълум талаблар, параметрлар ишлаб чиқилган ва бунда ўқитувчи томонидан мавзу ҳам белгилаб берилади. Бироқ ёзувчилик қолипларга мослашиш дегани эмас. Биринчи галда, ғоя ва мавзунини ижодкорнинг ўзи топиши керак. Иншодаги кириш, асосий қисм, хулосадан фарқли ўлароқ ижодкор шахсий услубига эга бўлади. Густав Флобер ёш қаламкашларга: “Агар истеъдодингни қадрласанг, оммани мафтун этадиган воситалар кетидан чопмайсан” деб танбеҳомуз гап айтган. Яна бир ўринда “Ёзувчининг бутун истеъдоди охир-оқибат сўз танлаши билан ўлчанади” деган⁴⁸⁷. Ёзувчилик маҳорати ўрганиш орқали шаклланадиган лаёқат бўлмагани каби, ёзувчиликка хос хусусият - сўз танлаш ҳам бировдан ўзлаштирилмайди. Агар шундай бўлганида эди, Флобер таъкидлаганидек, сўз танлаш истеъдоднинг ўлчови бўлолмасди. Ёзувчи ижодининг халқ томонидан тан олиниши, ижодкорнинг мух-

⁴⁸⁶ Мирвалиев С. Ўзбек адаблари. Ғ.Ғулом номидаги НМШИ, Т.:2016

⁴⁸⁷ Флобер Густав. Сухбат\“Китоб дунёси” газетаси. 2015 йил.

лислари кўпайиши, унинг асари жаҳон адабиёти дурдоналари сафидан жой олиши, асарларнинг умрбоқийлиги кабиларнинг ҳаммаси истеъдодга боғлиқдир.

Истеъдод тарбиясида “Дунё кўрмаган ижодкорнинг улғайиши қийин”, деган эди Габриел Гарсиа Маркес⁴⁸⁸. “Дунё кўриш” деганда нимани тушуниш керак? Истеъдодли ижодкорнинг улғайиши, ўзини тугал намоён қилиши учун турли воқеа-ҳодисларга гувоҳ бўлиши, сафарларда, саёҳатларда юриши, одамлар орасига кириш, турли тақдир эгалари билан учрашиши – буларнинг барчасини бир сўз билан “ижодкорнинг дунё кўриши” деб тавсиф бериш ўринли бўлади. Айнан воқеликнинг ўзини кўриш масаласида уруш мавзусида ёзилган асарлар хусусида фикр юритилганда кўп дуч келинади. Агар Л.Толстой урушнинг фожеаларини кўрмаганида, “Уруш ва тинчлик” деган мухташам бир асарини бу даражада реалистик тарзда ёзмаган бўлар эди. “Алвидо қурол” романи муаллифи Эрнест Хемингуей тўғрисида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Ўзбек адабиётида уруш кўрган ижодкорларнинг ёзганларида ҳам ҳаққоният бор. Хусусан, афғон урушида қатнашган Наби Жалолиддин “Урушнинг ранги”, Кўчқор Норқобилнинг “Дарё ортидаги йиғи” каби асарларида шундай кечинманинг реал ифодаси кўзга ташланиб туради⁴⁸⁹.

Бироқ урушга борган, уруш кўрган ҳар бир одам у тўғрида ёзади ва ҳаммани ишонтирадиган қилиб ёзади, дейишнинг ўзи ҳам тўғри эмас. Бунинг учун инсонга бошқаларда учрамайдиган бир ноёб фазилат - истеъдод берилган бўлиши лозим.

Ҳаётни ўзгаларга ўхшаб яхлит шакл, лоқайд кайфият, ўлик руҳ билан қабул қилишга тоқат қилмай, ижодий фаолият ва жамиятнинг турли жабҳаларида фаол ҳаракатланишнинг сабаби ҳам истеъдоднинг учқуни сабаб бўлади. Истеъдодга ишонч ва рағбат керак. Ўз вақтида рағбат олган ижодкорда ўзига бўлган ишонч, ўз қобилиятини қадрлаш ҳисси ривожланади.

⁴⁸⁸ Габриел Гарсиа Маркес. “Асар туғилади, ёзувчи ўлади” // “Китоб дунёси” газетаси, 2016. 9-ноябрь сони.

⁴⁸⁹ Каримова Н. Кичик тадқиқотлар. “Мухаррир”, Т.: 2018.

Юнус БАБАКУЛОВ,*Опорный докторант Узбекский государственный
университет мировых языков,
(Узбекистан)*

ПРИМЕНЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: В этой статье исследуются способы раскрытия духовного мира героев узбекских романов XX века при помощи таких методов, как память, воспоминания и внутреннего монолога. В статье рассматривается, в какой степени метод потока сознания и подсознания из модернистской литературы стали объектами изображения узбекской литературы XX-го века. Вместе с этим затронута тема потока сознания и ментального образа в мировой литературе.

Ключевые слова: менталитет, воспоминание, память, модернизм, разум, поток сознания.

В жанре реалистического романа, созданного в узбекской литературе в 70-80-х годах XX-го века, гармоничное проявление духовного характера объекта и субъекта, проявление духовного мира в разных ипостасях, внимание к мелким деталям происходило из того, что духовное состояние и характер были обусловлены социальными явлениями и этот период стал периодом подъема на новую ступень развития.

Информация, что накапливается в сознании человека, начинает активизироваться в момент, когда она связана с реальностью, т.е. причастна к реальным событиям. В случае же отсутствия причастности она может принять пассивный характер или вовсе исчезнуть. В художественных произведениях духовный мир может быть изображён при помощи двух типов. Если первый из них выполняет изъяснительную функцию, то второй служит обоснованию.

Автор также должен обращать особое внимание на границы сознательного и бессознательного состояния героя произведения. Когда у человека возникает желание узнать или постичь чего-либо, он обязательно добьётся своего. Такое постижение иногда заставляет его в бесконечных душевных муках и страданиях, а иногда это связано с большой радостью и волнением. С точки зрения учения З. Фрейда, психоанализ способствует раскрытию сущности реальности образа через поиск сознания из бессознательного, а также нахождение общественного из индивидуального, и через это призывает к раскрытию содержания действительности.

Вместе с тем, особое внимание уделяется достоверности действительности, изображаемой в художественных произведениях. Вот что говорит об этом великий французский историк и просветитель XVII-XVIII веков Джон-Батист Дюбо: «... факты, которые случаются лишь при определенных обстоятельствах и которые требуются как историческими условиями, так и возможностями человека, могут стать художественной правдой: он утверждал, что совпадение событий и эмоций при этом имеет решающее значение»[3, с.145-147]. То, что писатель, в целях более полного раскрытия характера своего героя, заставляет пройти его через различные испытания, обеспечивает стабильность художественного принципа.

В художественных произведениях «использование метода вспоминания (внимательности) с одной стороны, открывает путь к объяснению всех изменений, произошедших в действиях, деятельности характеров, а с другой, помогает заполнить поток событий, и тем самым расширить границы пространства и времени в романе. С третьей точки зрения, способ, при помощи которого запоминается ментальный образ, увеличивает значение рефлексии романа и позволяет ему подняться до поэтических масштабов»[3, с. 145-147].

Память постоянно обогащает нормальную человеческую психику во взаимосвязи с определенными эмоциями и восприятием.

Как отмечал литературовед В.Днепров, «писатель, который не сумел или не захотел связывать свою работу с духовными, социальными и политическими потребностями своего времени, потерян для искусства. А честный творец (создатель) это критик общества, и именно поэтому он связан с политикой»[2, с. 112].

Подтверждение слов Д. Днепровы мы видим на примере романа «Мудрый Сизиф», принадлежащего перу Х. Достмухаммада. В книге при помощи образов рассказывается о судьбе человека, обладавшего большими интеллектуальными данными, и жившего при прежнем режиме.

Метод запоминания в художественной литературе может стать основой для создания всесторонней картины духовного образа. Это позволяет раскрыть черты характера героя, и не только расширить область изображения объекта, предоставить пространство для художественных работ, но и раздвинуть пределы пространства и времени. Метод запоминания часто спо-

способствует решению проблем, волнующих героев произведения, и служит толчком для дальнейшего развития сюжета.

В качестве примеров можно привести роман О. Якубова «Сокровищница Улугбека», или роман А.Аъзама «Мираж или путешествие в Страну Разочарования».

В произведениях писателей метод запоминания использовался не только для решения чисто эстетической задачи разработки сюжета событий, но и для более широкого и глубокого освещения духовно-нравственного мира героев. Эстетическое воздействие, эстетический эффект художественных произведений определяется не непосредственным отражением реальности, как в жизни, а умелым изображением психического, духовного состояния персонажей.

Причиной возникновения всех мысленных образов является общение, то есть детерминизм, определяющий связь между элементами композиции произведения, созданного на принципах реалистичности образов. Потому что образ психического состояния всегда находит отражение в противоречиях между эмоциями, поведением и моралью.

При изображении психики, умственных образов использование метода запоминания обеспечивает основу для связи мыслей и действий персонажей с исторической действительностью. В некоторых случаях у писателей запоминание сменяется потоком сознания. Всё это мы можем увидеть в романе М. Доста «Лолазор», или в романе Н. Ишанкула «Гороглы».

В подобных случаях естественно, что сложное психологическое состояние героя связано с подобным же духовным (психическим) состоянием его ума и сердца, самоанализом и самооценкой. Например, это встречается в работах У. Хамдама «Равновесие», Н. Эшанкула «Человек с обезьяной».

Как отмечал М.М.Бахтин: «Процесс запоминания, соответствующий человеческой психике, в качестве особого метода художественного выражения, расширяющий временной и пространственный охват всего романа, соединяющий духовный мир персонажей с прошлым, обогащающий сюжет новыми событиями и героями, свидетельствует тем самым о большом мастерстве создателя»[1, с.353-392].

Согласившись с вышеприведенным мнением Бахтина, можно к нему добавить, что уровень использования метода запоминания в психологическом изображении в художественном произ-

ведении зависит от того, насколько близок объект изображения к реальной жизни. Поэтому явления и события, показываемые в работе, должны изображаться как можно ближе к реальности, т.е. реальнее.

Человек существо непредсказуемое, на первый взгляд он вроде бы весьма прост, а иногда труднообъясним, потому как его внутренний мир сложен и разнообразен. Поэтому различаются и проявления его душевного (психического) состояния.

Для того, чтобы прийти к какому-либо мнению о конкретном событии, прийти к заключению о нём, или принять решение по тому или иному поводу человек размышляет и анализирует. В этот момент определяются его представления о явлениях и событиях, а также о людях, его отношение к ним.

«Мысли героев произведения позволяют читателю выяснить его личность, его сущность как человека. Вообще, мышление – это самый сложный, в то же время самый эффективный способ создания психологического образа и осуществления психологического анализа. Потому что всё величие и низость в психологии персонажей работы отражается только в духовном анализе и духовных процессах»[5, с. 133].

К словам Храпченко можно добавить, что человек пытается вспомнить и оценить свои достижения и недостатки как в прошлой, так и настоящей жизни, а также определиться со своим отношением к окружающим людям и их действиям (если его действия непосредственно связаны с этим человеком. Акцент наш Б.У.). В то же время он делает определенные умозаключения по отношению к самому себе.

Духовный мир (психика) человека – сложное и противоречивое явление. Писатели использовали множество методов чтобы изобразить его. Это давало им возможность глубже понять, прочувствовать своих персонажей и найти наиболее подходящий способ раскрыть их дух и психологию, отреагировать на окружающий их мир, описать его надлежащим образом.

Ставшее традиционным в первой половине двадцатого века в литературном движении течении модернизма проблеме психологии персонажей уделяется особое внимание. Это отличает его от других течений подходами с точки зрения отношения как к потоку сознания, так и подсознательному потоку. Ещё одна особенность заключается в том, что герой, изображаемый в совре-

менных работах, полностью независим и действует как самостоятельный объект.

Известно, что такие великие писатели и поэты, внесшие неопенимый вклад в сокровищницу мировой литературы, как Ф. Стендаль, Ф. Р. де Шатобриан, Э.Гофман, А. Ахматова, Л. Толстой, Дж.П. Сартр, М. Пруст, Д. Джойс, Т.Манн, Э. Хемингуэй, У. Фолкнер, Р. Роллан применяли метод потока сознания для более полного раскрытия внутреннего мира своих персонажей и внесения изменений в их духовное мироощущение.

В узбекской прозе XX-XXI века существуют разные взгляды на эту тенденцию. Среди произведенийконца прошлого века много таких, где встречаются случаи использования потока сознания. Например, в работах А.Каххора, О. Якубова, П. Кадырова прозаики используют такие методы мысленных образов, как запоминание, память, сновидение и мышление. Внутренний монолог в произведениях М.М.Дуста, Т.Мурада – это сочетание потока сознания с образом психики (духовного мира), а в работах У.Хамдама, Н. Ишанкула, Саламат Вафо, Зулфия Куралбай кизи дано изображение разума и потока подсознания. Вместе с тем, многие наши писатели внесли и всё ещё вносят своим плодотворным трудом вклад в развитие этого течения.

Список литературы

1. Бахтин М. Из предыстории романного слова / М.М.Бахтин. Литературно-критические статьи. –М.: Художественная литература, 1986.–С. 353-392.
- 2.Днепров В. Черты романа XX века/ В. Д. Днепров . – М.: Советский писатель, 1965 . – 548 с.
3. Дюбо Жон-Батист. Критические размышления о поэзии и живописи. –М.: Изд-во “Искусство”, 1976.– 767 с.
- 4.Интеллектуальный роман Томаса Манна// В. Днепров. Черты романа XX века. – М., 1965.– с. 496.
5. Храпченко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек.–М.; СП,1976. – с. 365.

Дилноза РУСТАМОВА,
*Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт
музейи стажёр-тадқиқотчиси
(Ўзбекистон)*

“ЧИНОР” РОМАНИ МАТНИЙ ТАДҚИҚИГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Аннотация: Мақолада Асқад Мухторнинг “Чинор” романидаги бир ҳикоятнинг қўлёзмаси матний тадқиқ этилган. Нашр варианты билан қиёсланган. Тадқиқотда қўлёзма ва нашрдаги фарқланишлар матний хусусиятига кўра ажратилиб таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: роман, ҳикоят, ҳикмат, атама, тасаввуф, композицион тузилиш.

Асарнинг қўлёзмаси ва нашр қилинган варианты ҳар доим ҳам фақат таҳририй тузатишлар билан фарқланмайди. Шу боис қўлёзма билан танишиш ижодкор лабораториясига кириб боришнинг энг самарали усулларида. Асқад Мухтор асарлари қўлёзмаларининг бир қисми Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейида сақланади. Ўзбек ёзувчилари архивида “Чинор” романининг биргина қўлёзма нусхаси бўлиб, асосий тўртта дафтар ва учта кичик дафтардан иборат. Унга кўра, ёзувчи романи 1966 йил июлида ёзишни бошлаб, 1968 йил февраль ойида тугатади. Қўлёзма ва нашр матни (*романинг 1975, 1982, 2018 йилги нашрлари назарда тутилмоқда.* – Р.Д.) ўртасида жиддий фарқлар учрайди. Бу муаллиф ёки муҳаррир томонидан асарни қайта ишлаш жараёнида киритилган тузатиш ҳамда ўзгартиришларда намоён бўлган.

“Чинор”нинг яхлит бир қўлёзма нусха эмас, алоҳида катта-кичик дафтарлардан ташкил топиши асарнинг композицион тузилиши билан боғлиқ. Бунинг боиси романда ривоятлар, яқин ўтмишда кечган ҳикоятлар ҳамда асар сюжети билан бир пайтда содир бўлаётган қиссалар ўрин олганлигидир. Уларнинг айримларини яхлит асар сифатида қабул қилиш ҳам мумкин. Масалан, Толстой билан учрашган ўзбек ҳикояси кичик бир дафтарга алоҳида ёзилган. Унинг қўлёзма ва нашр нусхаларини солиштириш асносида бир нечта фарқланишларни кузатдик:

1. Қўлёзма нусхадаги айрим сўзлар нашрда мувофиқ синонимлар билан алмаштирилган ёки ўрнига бутунлай бошқа бир сўз қўлланган. Масалан, асл матндаги “Ўзбекия” сўзи ўрнига нашр матнида “Туркистон” ишлатилган. “Ўзбекия” атамаси ҳикоядаги воқеа содир бўлаётган вақтда (*1910 йил назарда тутилмоқда* –

Р.Д) ёки ундан кейин ҳам оммавий ном сифатида амалда бўлмаган. 1920 йилдан кейин Владимир Илич Ленин Туркистон аҳолисини ҳудудига кўра ажратиб, “Ўзбекия”, “Қирғизия”, “Туркмания” деб аталишини кўлёзма резолюция матнидагина ишлатган ҳолос. Ёки кўлёзмадаги “ажнабий” сўзи нашрда “муҳожир” билан алмаштирилган. Мусулмон ўлкасидан борган Абдурауф Қорига нисбатан “муҳожир” сўзининг “ҳижрат қилган, бошқа жойга кўчиб кетган”⁴⁹⁰ маъносида ишлатилиши ҳам ўринли бўлган.

2. Ёзувчи ҳикоя кўлёмасида Ясная Поляна табиатини тасвирлашда рус тилидаги атамалардан фойдаланади. Нашр жараёнида эса унинг ўзбекча муқобили билан алмаштирилган. Жумладан, кўлёмздаги “бесебналар” сўзи “шийпонлар”га, “рябина” – “милаш”га, “шляпа” – “қалпоқ”қа, рус пул бирлиги бўлган “сўлкавой” – “сўм”га ўзгартирилган.

3. Кўлёмзда келтирилган исломий тушунчалар, фикрларнинг айрим қисмлари ёки бутунисича ўзгартирилган ёхуд тушуриб қолдирилган. Хусусан, Толстой ва қори суҳбати чоғида буюк ёзувчи ундан “Қуръонни биласизми?” деб сўрайди. Қори эса “Қуръони шарифни тамом ёд биламан” деб жавоб беради. Нашрда ана шу диалог йўқ. Адабиётшунос Н.Каримов “Лев Толстой билан учрашган ўзбек” мақоласида адибнинг котибларидан бири Валентин Булгаковнинг “Л.Н.Толстой ҳаётининг сўнгги йилида” кундалик китоби ҳақида ёзар экан, ундан бир парча келтиради: “Лев Николаевич отда сайр қилиб юрган вақтида бояги кишининг келиши муносабати билан менга бундай деди:

– Диний қарашлар қандай қийинчилик билан кишилар онига кириб боради-я! Ёшлар-ку бу қарашларни қабул қилишади. Аммо кексаларнинг қабул қилиши ҳаддан ташқари қийин. Мен бугунги муллага қараб айтяпман: бу, дин учун мутлақо бегона! У сиёсий масала бўйича сургун қилинган, ҳамма жойи сиёсат билан суғорилган. У Қуръонни ёд биламан деб мақтаниб ўтирипти. Қуръон эса араб тилида ёзилган, шунинг учун кўпчилик, оддий халқ, мусулмонлар уни тушунишмайди”.⁴⁹¹ Ушбу китобда келтирилганидек, ёзувчи қаҳрамонининг диний билимлари билан мақтангандек таассурот қолдирмаслиги учун ўша диалог тушириб қолдирилган бўлиши ёки бунга асар ёзилган давр вазияти

⁴⁹⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 664-бет.

⁴⁹¹ Каримов Н. Адабиёт ва тарихий жараён. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2013. 225-бет.

билан қараганда жумла нега нашрга кирмай қолганини англаш мумкин бўлади.

4. Ҳикоятда Толстой қоридан ўз юрти шоирларидан шеър ўқишини сўрайди. Абдулаҳад қори “кўнглига келган” бир ғазални ўқийди. Қўлёзма нусхада “Навоий ғазалидан ўқиди”, деб ёзилган ва устидан ўчирилган. Фикримизча, зарра саводи бўлган турк кишисининг хаёлига дастлаб Навоий келиши табиий. Аммо Асқад Мухтор буюк Толстойни Навоий даҳосини тушуна олмаган қилиб кўрсатишдан тийилган бўлса керакки, ғазал муаллифини келтирмайди. Сўнг соддароқ, яъни халқона тилда ёзилган Яссавий ҳикматларидан қироат қилади. Мисралар “Девон”нинг 3-ҳикмати 1 ва 3-тўртликларидан келтирилган:

Қўлёзмада:

*Ҳар субҳидам нидо келди қулоғимга,
“Зикр айт” деди, зикрин айтиб юрдим мано.
Ишқсизларни кўрдим эрса йўлда қолди,
Ул сабабдин ишқ дўконин қурдим мано(3;1).*

*Ўн учимда нафсу хафо қўлга олдим,
Нафс бошига юз минг бало қамраб солдим.
Такаббурни ерга уриб босиб олдим.
Ўн тўртимда тупроқ сифат бўлдим мано⁴⁹²(3;3).*

Ҳикматлар Марказий Осиё халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган ўн икки бўғинли бармоқ вазнида ёзилган. Шу боис аруз вазнидаги ғазалдан осонроқ ўқилади. Аммо уни тушуниш ҳам маълум билимларни талаб этарди. Тасаввуфшунос олим Н.Комилов “Хожа Аҳмад Яссавий қарашлари моҳиятини англаш учун, шубҳасиз, тасаввуф таълимоти рукнларига мурожаат қилиш лозимдир”⁴⁹³, дейди.

Жумладан, қўлёзмадаги 1-ҳикматда ошиқнинг қулоғига сахар чоғи келган нидо - мурожаат, хитобда зикр айтиш буюрилади (девоннинг охирги нашрида “нидо” ўрнида “овоз” сўзи келган. - Д.Р). Зикр - эслаш, ёдга олиш, қайд этиш маъноларини билдиради. Тасаввуфий истилоҳда эса “мусулмонларнинг худони ёдга олиш билан боғлиқ маросими ва шу маросимда айтиладиган мусиқий-шеърый туркум”⁴⁹⁴ деб тушуниш лозим бўлади. Ишқ

⁴⁹² Чинор романи қўлёзмаси (6- кичик дафтар)

⁴⁹³ Н.Комилов. Тасаввуф. – Т.: Мовароуннахр, 2009. 333-бет.

⁴⁹⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 149-бет.

инсонни маърифатга олиб борувчи, уни моддиятдан покловчи, ҳоли қилувчи оташ. Оташга эса ҳамма ҳам чидаш бермайди. Шу боис кўпчилик йўл ўртасида қолиб кетади, чин ошиқ бўлса, уларни ҳам эргаштириш мақсадида ишқ дўкони қурган, яъни талабаларга илму ирфондан дарс бериб, тариқатнинг атрофга тарқалишига муҳим рол ўйнамоқда. Толстой Нақшбандия тариқатидан хабардор бўлса-да, ўзга тилдаги шеърни тасаввуфий маънода тушуниш унинг учун ҳам мушкул эди. Кейинги тўртликда эса қўлёзмада жузъий хатолар бор. “Ҳаво” сўзи “ҳафо”, “қармаб” сўзи эса “қамраб” шаклида хато кўчирилган.

“Чинор” романининг нашр вариантыда қўлёзмадаги ҳикматлар бошқа ҳикматларга алмаштирилган. Назаримизда, улар Лев Толстойнинг ҳикоятдаги фикрларига маслакдошлик руҳига мослаб танланган.

Нашр вариантыда:

*Оқил бўлсанг, ғарибларнинг кўнглин овла,
Элни кезиб етимларга меҳр боғла,
Нафси ёмон нажислардан бўйин товла,
Кўнгли бутун халойиқдан қочдим мано.*

*Қулни кўрсам, қули бўлиб хизмат қилсам,
Тупроқсифат йўл устида йўли бўлсам,
Ошиқларнинг куйиб учган қули бўлсам, -
Дея зор-зор ер остига кирдим мано.*

*Золимларни шиква қилма, золим ўзинг,
Ул юзингга агар урса, тут бу юзинг,
Дунё молин тўла бердим, тўймас кўзинг,
Бу нафс учун хор-у харон бўлдим мано.⁴⁹⁵*

Тўртликлар 1, 9, 15-ҳикматлардан олинган. Асқад Мухтор ушбу ҳикматларни қайси манбага таянган ҳолда келтирганлиги маълум бўлмади. 1959 йилда нашр қилинган “Ўзбек адабиёти” китобининг 1-жилдида Яссавий ҳикматларидан намуналар берилган. Бироқ юқоридаги мисралар хрестоматиядан ўрин олмаган. Яссавий девонининг охириги нашрлари билан солиштириганда, нашрдаги ҳикматларда тўлиқ мисралар, айрим сўзлар ўзгариб қолганини кузатиш мумкин. Масалан, “элни кезиб етимларга меҳр боғла” мисраси “Умринг елдек ўтаро” китобида “Мустафо-

⁴⁹⁵ Асқад Мухтор. Чинор. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. 320-бет.

дек элни кезиб етим ковла” шаклида, “нафси ёмон нажинслардан” жумласи “дунёпараст ножинслардан” шаклида, “қулни қўрсам” бирикмаси “кимни қўрсам” шаклида, “дея зор-зор”нинг ўрнига “марҳам бўлиб”, “ул юзингга агар урса, тут бу юзинг” мисраси ўрнида “*Феълинг риё, таъсир қилмас халққа сўзинг*” мисраси, “Бу нафс учун хору харон бўлдум мано” мисраси ўрнига “*Ҳарисларни Сижжин ичра солдим мано*”⁴⁹⁶ мисраси фарқланиб келган. Айрим мисралардан кўринадики, ёзувчи фойдаланган манба ўз даври мафкураси таъсирида бўлган.

Хулоса қилиб айтиш жоизки, қўлёзма ва нашрдаги фарқланишлар асарни қайта ишлаш жараёнида юзага келиб, матндаги кичик таҳрирлар унинг миллийлигини, бадийлигини оширишга хизмат қилган бўлса, келтирилган ҳикматларнинг биринчиси соф тасаввуфий ғоя асосига қурилган. Нашрдаги ҳикматлар эса ҳам тасаввуфий, ҳам дунёвий аҳамиятга эга ғояларни ва Толстойга ҳамфикрликни уйғотар эди.

Жалолiddин ЁДГОРОВ,
ЎзР Фа Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклори институти стажёр-тадқиқотчиси
(Ўзбекистон)

БАДИЙ МАТН СУБЪЕКТИВ ВОҚЕЛИК СИФАТИДА

Аннотация: Ушбу мақолада ундов сўзларнинг бадий матнда ифодаланган мазмун ва прагматик мақсадни етказишдаги аҳамияти лингвопоэтик сатҳда таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: Ундов, микро ва макро матн, муаллиф ва реципиент, модаллик, аффект ҳолат, нутқ фрагменти, матн проекцияси, поэтик-ассоциатив майдон, субъект.

Бадий асар ва унинг яратилиш жараёнида субъектнинг эстетик ниятини амалга оширишдаги руҳий ҳолати ва монераси, ёхуд “тил қуршови”даги ҳаракатини таҳлил қилиш нафақат адабиётшуносликнинг, балки тилшуносликнинг ҳам долзарб масалаларидан бири бўлиб қолмоқда. Бадий матн яратилиши учун керак бўлган барча тил қурилмаларининг микро ва макро матнлардаги семантик ҳамда ғоявий, матн компонентларининг ўзаро контакт

⁴⁹⁶ Хожа Аҳмад Яссавий. Умринг елдек ўтаро. – Т.: Муҳаррир, 2020.

ва дистант алоқасининг мукамаллиги яратилган санъат асарининг бадий озуқавийлик даражасини белгилаб беради. Шу ўринда таъкидлаш керакки, бадий матннинг мукамаллиги, матн проекциясининг тиниқлиги муаллиф ва реципиент ўртасида вужудга келадиган бадий-телепатик алоқанинг даврий яшовчанлигини оширади, шу билан бир қаторда, тасодифий ҳамда манتيкий (когнитив) диссонанс ҳолатларни вужудга келтирмайди.

Тилнинг эстетик вазифасини асосий намоён бўлиш ўрни бадий асар матни экан, бу вазифанинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишда адабиёт назарияси, адабиёт тарихи, поэтика каби адабиётшунослик йўналишлари ва лингвистик стилистика, тил тарихи, лексикология, семасиология, этимология, грамматика каби тилшунослик йўналишлари бир-бири билан ҳамкорликда иш кўриши лозим⁴⁹⁷. Бу сатҳдаги жараёнларни комплекс таҳлил қилиб боришда, албатта, лингвопоэтиканинг ўрни бекиёсдир.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тил эгасини тилнинг қуршови ҳолатида тадқиқ этиш, яъни антропоцентрик сатҳда таҳлил қилиш кескин ривожланди. Бу соҳанинг ривожланишида дунё тилшунослари, хусусан, В. фон Гумбольдт, И.Бондуэн де Куртене, Э.Бенневист, Т.Ван Дейк, И.Гальперин, В.Виноградов, Л.Щерба, Г.Винокур, В.Григорьев, Р.Будогов, И.Гальперин каби олимларнинг ҳиссаси катта бўлди⁴⁹⁸. Ўзбек тилшунослигида бу соҳани ривожлантиришда Ғ.Абдурахмонов, Ш.Абдурахмонов, А.Рустамов, Б.Саримсоқов, Л.Абдуллаева, И.Қўчқортоев, Э.Қиличев, Н.Маҳмудов, Ш.Сафаров, Д.Худойберганова, М.Йўлдошев, А.Мамажонов, М.Ёқуббекова⁴⁹⁹ ва бошқа олимлар жонбозлик кўрсатдилар.

⁴⁹⁷ Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – Б. 16.

⁴⁹⁸ В.фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. –Москва, Прогресс, 2001; Бондуэн де Куртене И.А. Избр. Труды по общему языкознанию. –Москва: Высшая школа, 1963; Т.Ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. –Москва: Прогресс, 1989; Виноградов В. Проблемы русской стилистики. –Москва: Высшая школа, 1981; Гальперин И. Глубина поэтического текста. –Москва: Наука, 1976; Дейк ва Т. Стратегии понимания связного текста. –Москва: Прогресс, 1988.

⁴⁹⁹ Абдурахмонов Ғ. Адабий асар тилини ўрганиш ҳақида. –Тошкент: Фан, 1966; Абдурахмонов Ш. Ўзбек бадий нутқида кулги қўзғатувчи лисоний воситалар. Филол.фанлари номзоди дисс... –Тошкент, 1997; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979; Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. –Тошкент: Фан, 2004; Қўчқортоев И. Бадий нутқ стилистикаси. –Тошкент: Фан, 1975; Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. –Бухоро: БухДУ, 1982; Маҳмудов Н. Эллипис в узбекском языке. Дисс...канд. филол. наук. –Ташкент, 1978; Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Тошкент: Ўзбекистон, 2008; Худойберганова Д. Тил. Тафаккур. Маданият. –Тошкент: Нодирабе-

Инсоннинг реал воқеликка алоқадорлиги ва бу жараёнларга инсоннинг контакт масаласини ўрганиш илмий доираларни қизиқтириб келмоқда. Субъект (шоир, ёзувчи, драматург – ижодкор) дунёни англаш жараёнини ўз она тили потенциали орқали воқеликка бўлган муносабатини белгилайди ва қайсидир маънода унга таъсир ўтказди, ёхуд шахсий муносабатларини белгилаш орқали суҳбатдош(китобхон, томошабин, тингловчи ва бошқа)лар билан мулоқотга киришади.

Матн мазмунининг воқеликка алоқадорлиги ва коммуникантнинг маърузачининг хабарига муносабати натижасида лингвистик категория – модаллик вужудга келади⁵⁰⁰. Мана шу коммуникатив акт жараёнида матннинг эмоционал пластикаси вужудга келади. Қайсидир маънода айтиш мумкинки, бадий матннинг айнан ўзига хослигини белгилаб беради.

Додхо ғаши келиб, Унсинни масхара қилди:

– Оббо, тегирмончининг қизи!.. Битта қўйни назарлари илмайди!

*Нечта қўй бўлса арзир эди?*⁵⁰¹

Модалликни вужудга келиши тилнинг турли узвлари орқали амалга оширилади. Модаллик инсон ҳаётининг энг муҳим психолингвистик механизмларини акс эттириш билан белгиланиб⁵⁰², у коммуникацияда вербал ёки новербал тарзда намоён бўлади. Жорий тилшуносликда гапни диктум ва модусга бўлган ҳолда талқин этилади. Диктум (донатат) ҳолатда субъект-предикат алоқаси натижасида объектив модаллик вужудга келса, модус ҳолатда эса субъектив модаллик вужудга келади⁵⁰³.

*– “Аёл қавмини ипидан игнасиғача биламан”, дейсизми? О-о-о, сиз даҳо экансиз!*⁵⁰⁴

Ундовларнинг семантикаси ҳақида конкретроқ тасаввурга эга бўлиш учун эмоционал ундовлар билан буйруқ-хитоб ундовларини айрим-айрим текшириш яхшироқ(дир)⁵⁰⁵лиги ўз вақтида илгари сурилган ғоя бўлган. Олим С.Усмонов эмоционал

гим, 2020; Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. –Тошкент: Маънавият, 2002.

⁵⁰⁰ Виноградов В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. –Москва: Высшая школа, 1982. – С. 310.

⁵⁰¹ Қаҳҳор А. Муҳаббат. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2014. – Б. 9.

⁵⁰² Степанов Ю. В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии и искусства. – Москва: Наука, 1985. – С. 335.

⁵⁰³ Грамматика современного русского языка. – Москва: Наука, 1970. – Б. 611.

⁵⁰⁴ Хошимов Ў. Дафтар ҳошиясидаги битиклар. – Тошкент: Шарқ, 2013. – Б. 17.

⁵⁰⁵ Усмонов С. Ҳозирги замон ўзбек тилида ундовлар: Филол. фан. кан-ти... Дисс.–Тошкент,1952. –Б.38.

ундовларни номинатив хусусиятларини изоҳлаш билан бир қаторда, уларни олмошларга яқинлаштириб қўяди (– *Хов, мен қараб турайми?; – Ҳай...ишингиз битдими*)⁵⁰⁶. Бир қараганда тўғри кўринган бу фикрга қўшиламиз, лекин бироз чекланишлар асосида. Чунки, ундовлар бошқа сўз туркумларидан номинатив хусусиятидан кўра фарқланади ҳамда ҳиссий-таъсирийлик маъно оттенкасини сақлаб қолган ва шу ассоциатив белгилар асосида ривожланмоқда. Масалан, ҳали борлиқни у ёки бу даражада англаб-англамаган (дейлик, 2-3 ёш) болага биз унинг ўз лексикасига мослаб ономастик бирликларни ўргатиб борамиз, ёҳуд атроф координатлари асосида ўзи ҳам лексик қатламини шакллантириб боради. Баъзи ҳолларда мустақил равишда, асосан дейктик белгилар (ку-ку-ку – хўроз; мо-о-о – сигир; вов-вов – ит ва ҳоказо.) нарсаларни номлайди. Демак, бу жараёнда бола тилида (кенг маънода инсон нутқида) вербаллашаётган, трансформацияланаётган тил элементларида диахроник тажриба ҳамда реал борлиқ координатлари асос вазифасини ўтайди. Бу лексик қатламдаги сўзларнинг асосий қисми эмоционал хусусиятга эга бўлмайди, инсондаги аффе́кт ҳолат натижасида вужудга келувчи сўзлар эмас. Ундов сўзлар(хис-ҳаяжон ундовлар)нинг инсон нутқида вужудга келиш жараёни умуман бошқача, яъни инсон ихтиёрисиз вербаллашувчи тил бирлиги ҳамда “...булар тасаввур эмас, сезги белгиларидир”⁵⁰⁷. Айтиш мумкинки, ундовлар маълум бир миллат тилининг тарихий ва маданий гармонияси ҳосилалари ҳамда тил эгаси руҳиятини очиб берувчи тил бирликларидир.

Ўз характериға мос равишда тил бирликлари билан таъминланган персонажнинг “ишончилиқ” даражаси юқори бўлади. Бундай ҳолатларда субъект ўз она тил бойлигидан унумли фойдаланади, яъни анъанавий характер ифодаловчи сўзлар(хис-ҳаяжон ундов)лардан, ментал тафаккурға мос тил бирликларини ўз ўрнида қўллашға, поэтик-ассоциатив майдонни кенгайтиришға ҳаракат қилади.

*1. – Ҳай, ҳай, гиргиттон, тегма ёнғоққа! – шундай деб илдам келди-да, қўлимдаги ёнғоқларни олиб, растак девор оша нарёққа улоқтира бошлади*⁵⁰⁸.

⁵⁰⁶ Ўша асар. – Б. 40.

⁵⁰⁷ Пешковский А. Русский синтаксис в научном освещении. – Москва: Наука, 1934. – С.365.

⁵⁰⁸ Ҳошимов Ў. Дафтар ҳошиясидаги битиклар. – Тошкент: Шарқ, 2013. – Б. 24.

*2. Богда изинг бор-у ўзинг қанисан,
Ҳа, отингдан айланай, Ойниса!..*⁵⁰⁹

Назаримизда яна бир жиҳатга эътибор қаратиш лозимки, ундов(императив)ларни диахрон тажриба ва руҳий босим натижасида вужудга келиши тўғрисида ассоциатив фикрлаш билан бирга, баъзи истисно ҳолатларни вужудга келишни ҳам кузатиш мумкин. Масалан, субъект ўзи яратаётган персонажнинг характер хусусиятларидан келиб чиқиб, уни асардаги миссиясига мос равишда, ўзига хос тил бирликлари билан таъминлаши лозим. Персонажларнинг асардаги (ижобий, салбий, аралаш характерларда) қутбланишида мана шу лексик бирликларнинг танланганлиги асосий мезон саналади. Шу билан бир қаторда ҳали тил синтезидан ўтмаган, субъектга алоқадор коммуникантларга тўғридан-тўғри маълум бўлмаган лексик бирликлар, яъни ундовларни ишлатган ҳолда ҳам персонажнинг характер хусусиятларини белгилаш ҳолатлари ҳам учрайди. Бундай шароитда субъектдан персонаж характериға хос нутқни топа билиши, таъбир жоиз бўлса, заргарона ҳаракат асар персонажнинг мукамаллигини белгилайди.

1. – *Хэх, Бўлмаса айтинг-чи, Шоматов жонига қасд қилиб, ўзини ерга ташлаган бўлса, уйдаги жиҳозларни ким синдирди?*⁵¹⁰

2. *Гапингиз ёлғон деб кўр-чи! Хэх! Чекист – чекист бўлиб туғилиши керак! Вот масала қаерда!*⁵¹¹

3. *“Нима қилиб юрибти бу оч арвоҳ!” деб ўйлади. Хотин ўн адимлаб узоқдан юзига ва тушда кўрқарлиқ бир кулги туси берди. Димоғи билан “қих” этиб қўйди.*

–*Хи-хи-хи, айланай сиздан. Пошша қиз! Мирзакаримбойнинг ҳавлилари шуми? – деб сўради*⁵¹².

Юқорида келтирилган нутқ фрагментларидан шундай хулосага келиш мумкинки, матндаги субъект томонидан сунъий равишда киритилган лексик фигуралар (“хэх”, “қих”, “хи-хи-хи”) ўқувчининг асар ҳақидаги фон билимлари асосида осон қабул қилинган. Ҳаётдаги социал-коммуникатив алоқалар натижасида шакллантирилган бадий матнда ҳаётнинг дуал ҳолатини кўриш мумкин.

⁵⁰⁹ Юсуф М. Шоир севгиси. – Тошкент, Ношир, 2014. – Б.17.

⁵¹⁰ Ҳошимов Ў. Тушда кечган умрлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – Б.26.

⁵¹¹ Ўша асар. – Б.27.

⁵¹² Қодирий А. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2017. – Б.171.

Ижобат САЙМУРАТОВА,*Гулистон давлат университети катта ўқитувчиси
(Ўзбекистон)***ИСАЖОН СУЛТОННИНГ “ОЗОД” РОМАНИДА
ПСИХОЛОГИК ТАСВИР**

Аннотация: Мазкур мақолада замонавий романлардаги психологик тасвир тадқиқ этилган бўлиб, хусусан, бу ҳолат ёзувчи Исажон Султоннинг “Озод” романидаги бош қаҳрамон мисолида очиб берилган. Шунингдек, қаҳрамон руҳиятини таҳлил этишда персонаж нутқи бирламчи восита эканлиги илмий-назарий жиҳатдан асосланган.

Калит сўзлар: наср, қаҳрамон, психологик тасвир, кечинма, характер, об-раз, услуб, персонаж нутқи, монолог, ички нутқ.

Ҳар қандай жанрдаги эпик асар, шу жумладан, романларнинг ҳам бадиияти негизида психологик тасвирнинг ўрни бекиёс. Романнинг бадиий қиммати, ўқишлилик даражаси, оддий баёнчиликка берилган асарлардан ажратиб турадиган жиҳати ҳам, албатта, ундаги психологик тасвирнинг қай даражада маҳорат билан яратилганлигига боғлиқ. Қаҳрамонлар руҳияти, кечинмалари, ўй-хаёллари тасвири, уларнинг хатти-ҳаракатлари, тутумлари, гап-сўзлари орқали очиб берилаётган характер асарнинг ғоявий мазмунини ҳам очишга катта хизмат қилади.

Айниқса, бугунги кунда яратилаётган замонавий романларда психологик тасвир ўзининг юқори чўққисига эришди. Н.Эшонқулнинг “Гўрўғли”, У.Ҳамдамнинг “Исён ва итоат”, “Сабо ва Самандар”, И.Султоннинг “Боқий дарбадар”, “Озод”, С.Вафонинг “Оворанинг кўрган-кечирганлари” ва яна бир қатор романлар юқоридаги фикримизнинг яққол далилидир. Яъни, мустақиллик даври ўзбек адабиётининг, хусусан, ўзбек насрининг ўзига хос хусусиятларидан бирламчиси ҳам инсон руҳияти тасвирининг етакчилигидадир.

Бугунги истиқлол даври ўзбек насрида адиблар ўз услубини яратар экан, биринчи навбатда, қаҳрамонлар психологиясини ва унинг руҳиятида рўй бераётган жиддий ўзгаришларни очишга диққат-эътиборини қаратмоқдалар. Бунинг учун, шубҳасиз, персонаж нутқидан моҳирона фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади. Негаки, ҳар бир образнинг ички дунёсини очишда унинг нутқи бирламчи восита саналади. Зеро, “бадиий психологизм - бадиий асарда тўлақонли инсон образини яратишнинг муҳим воситаларидан бири; персонаж руҳиятининг очиб берилиши, хатти-ҳаракатлари ва гап-сўзларининг психологик жиҳатдан

асосланиши, шу мақсадларга хизмат қилувчи усул ва воситаларнинг жами. Ёзувчи персонаж руҳиятини бевосита ёки билвосита тасвирлаб бериши мумкин”⁵¹³.

Исажон Султоннинг “Озод” романида ҳам қаҳрамонлар руҳияти ўзига хос тарзда тасвирланган. Ота, ўғил, қўшни аёллар, узумзорлар эгаси, кўр киши, Шамол, Озод, Дилором, Муртад ва бошқа бир қатор персонажларнинг ҳар бири ўз нутқлари орқали ўй-фикр, ҳис-туйғуларини ифода этади. Ёзувчининг маҳорати шунда кўринадики, романдаги ҳар бир қаҳрамоннинг ички дунёси такрорланмас, бир-биридан фарқли тарзда ҳаёт мантиғига эга. Асардаги барча қаҳрамон ўйлайди, фикрлайди, ҳис қилади ва ҳаракатланади. “Адибнинг “Озод” романида таъкидланишича, олам ҳар бир инсон қалби ва руҳида унинг фикр-туйғу, истак амалига кўра аксланади. Бу ўринда ҳам ўзлик масаласи марказий планга кўтарилиб, азалий ҳикматларни англаш ва англатиш истиаги муҳим ўрин тутади”⁵¹⁴.

“Ўғил” номли қисм айнан шу қаҳрамоннинг ички дунёсига бағишланган бўлиб, қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. Бутун умр экинзорда меҳнат қилиб, рўзғор тебратган отаси, қайсидир тўй паловида сероброқ гўшт бўлса, кейинчалик анчагача мақтаб-тамшаниб юрадиган қишлоқдошлари ҳаётига разм солар экан, ўғил ўйга ботади. Ўзининг ҳам қисмати худди шундай, нари борса, шунга ўхшаш эканлигини ҳис қилади. Унинг тафаккур оламини турли жумбоқлар, мавҳум саволлар банд эта бошлайди:

“Тўйларда яйраймиз, кейинчалик эса янги келин-куёвнинг ҳам оҳори кетиб қолади эўё... кун ўтган сайин хиралашиб, элга қўшилиб бораётгандай туюлади... келиннинг оқ юзлари, куёвнинг чақноқ кўзлари туссизлашади... улар ҳам меҳнатдан бош кўтаришмайди... келиннинг ер чопаетганини, меҳнатга қўмилиб кетганини кўраман... ҳамма-ҳаммаси ҳайбатли бир савол бўлиб бошимга келиб, осилиб тураверади: одам боласи дунёга нимага келади ўзи?”⁵¹⁵.

Кўринадики, қаҳрамон ўз хаёллари гирдобига шу даражада шўнғиганки, ҳатто барча учун оддий ҳолдек бўлиб кўринган ҳолатлар унинг қалбини ларзага келтиради, шуурида улкан бир

⁵¹³ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2010. 50-бет.

⁵¹⁴ Ёқубов И. Юрак пўртаналаридан баҳс этувчи асар. Исажон Султон насри бадийати. – Т.: Turon zamin ziyo, 2017. 122-бет.

⁵¹⁵ Исажон Султон. Генетик. – Т.: Янги аср авлоди, 2018. 189-бет.

бўшлиқни пайдо қилади, умрнинг моҳияти ҳақида ўйга толдиради. Асарда персонаж нутқи кўпроқ монолог тарзида ифода этилган. “Бадий адабиётда персонаж руҳиятини очиб бериш, унинг онгида кечаётган ўйлов-мушоҳада жараёнларини тасвирлаш мақсадида “ички нутқ”дан кенг фойдаланилади. Персонажнинг моддийлашмаган, ўзига қаратилган ва ичидагина кечувчи нутқи – ички монолог бадий психологизмнинг асосий шакллари саналади”⁵¹⁶.

Романдаги монологларда зоҳирий оламнинг қаҳрамон ботикида қандай товланаётганлиги, аксланишлари тасвир этилади. Қаҳрамон исми берилмаган бўлса-да, унинг “ўғил” дея номланиши бу образ елкасига қандай юк, қанча маънолар ортилганлигидан дарак беради. У, энг аввало, фарзанд, шунинг учун онг-у шуурини, бирламчи навбатда, ота-она тўғрисидаги мушоҳадалар банд этади:

“Эй болаи нодон, отанинг қандай зот эканини қайдан билардинг, дейдилар кексалар. Онанинг кимлигини қайдан ҳам билардинг? Дунёнинг бор сарвати она қадамнинг битта изига арзирмиди? Эй ўғлон, онангга, онангга, онангга ундан кейин отангга яхшилик қил! Ажабо, она отадан ҳам муборакми деб ҳайрон бўлсам, қулимсираб тушунтирадилар: “Шунчалар мукаррам бўлган онанг отангнинг измида эканини кўрмайсанми?”⁵¹⁷.

Бу каби кишини ўйга толдирадиган, ичзил ва мураккаб руҳият эгаси бўлган қаҳрамонлар ва уларнинг психологик тасвирларига асар давомида кўп бора гувоҳ бўламиз. Психологик тасвирнинг ўзи ҳам турли кўринишларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга, мантикий мазмун-моҳиятга эга.

“Психологик тасвир деганда эса, персонаж жисмоний жиҳатлари (ҳис-туйғулари, кечинмалари, ҳолатлари) ва унинг маънавий-психологик оламидан чиқиб келадиган шахсий тажрибасининг бадий тадқиқини тушунамиз. Психологизм асар муаллифи томонидан қаҳрамон ички дунёсини, унинг ҳис ва фикрлари ҳаракатини, онгли ва импульсив тўлғанишларини бадий кашф этишда қўлланиладиган поэтик воситалар тизимидан иборат насрнинг ўзига хос хусусиятлари экан, айни пайтда, психологик тавсифда шахснинг индивидуаллаштирилган қирралари устунлик қилади”⁵¹⁸.

⁵¹⁶ Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Т.: Navoiy universiteti, 2018. 251-бет.

⁵¹⁷ Исажон Султон. Генетик. – Т.: Янги аср авлоди, 2018. 193-бет.

⁵¹⁸ Ботирова Ш. Ҳозирги ўзбек романларида бадий психологизм. Фил фан.

Юқорида келтирилган парчалар ички нутқнинг ёрқин намуналари бўлиб, қаҳрамон кўнглидан ва тафаккуридан ўтказаетган сўзларини, мушоҳадаларини ҳеч кимга айта олмайди. Унинг бутун руҳиятини банд этган, онгига сингиб кетган саволларга фақат унинг ўзига жавоб бера олади. Психологик тасвирнинг бундай кўриниши қаҳрамон руҳиятини очиб беришда энг муҳим восита саналади. Чунки инсон фақат ўзи билан сўзлашганда ва сирлашгандагина ўз қиёфасида, ўзлигида бўлади.

Шунингдек, романда кўплаб диалогларни ҳам учратиш мумкин. Романда келтирилган диалоглар бошқа асарлардан фарқли ўлароқ, фалсафий мазмунга бой бўлиб, китобхонни ўйга толдирмасдан қўймайди. “Бадий асарда диалог муҳим роль ўйнайди: қаҳрамонлар характерини очади, даврни ифодалайди, вазиятни акс эттиради”⁵¹⁹. Озод ва шамол ўртасида бўлиб ўтган қуйидаги суҳбатлар айнан шу ҳолатни ўзида тақозо этади:

“Шамол жавоб берди:

– Мен бир одамни кўрганман. У чуқур тубида эди, чуқурда чаёнлар ва илонлар бор бўлиб, азоб беришар эди. Бир неча йилдан буён мана шу уқубат ичида қийналарди. Бир куни кимлардир келиб, уни чуқурдан чиқардилар, майин майсалар унган, кўм-кўк сувлар шарқираб оққан жойга олдилар.

– Бу рамзни тушундим, - деди Озод. – Мен янада чуқурроқ қатламни кўрмоқчиман. – Румуз шундай нарсаси, у кетганлар учун эмас, дунёда қолганлар учун румуздир, - деди шамол. – Кетганлар учун асл нарса бошқа, сен яна хато қилдинг.

– Хатоим нимада? – деди Озод.

– Румузнинг остида ҳикмат бор, - деб жавоб берди шамол. – Сен ўша ҳикматнинг ҳам тубига боқ. Фитратингнинг пардалари остидаги яна бир парда очилса, тамомила бошқа ҳодисаларни кўра бошлайсан...”⁵²⁰.

Бу суҳбат орқали Озоднинг ҳали ёш, ҳаёт маънолари олдида ожиз эканлигини, шамолнинг донишмандлик рамзи, нуроний бир оқсоқол тимсолида эканлигини англаймиз. Лекин воқеалар ривожидавомида бу икки қаҳрамон ҳам бемисл ўзгаришларга дуч келади ва Озоднинг руҳиятида юксак ўзгариш содир бўлади. Бу ҳолатни эса қуйидаги диалог орқали далиллаш мумкин:

бўй.фал.докт. дисс. Қарши, 30-бет.

⁵¹⁹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002. 176-бет.

⁵²⁰ Исажон Султон. Генетик. – Т.: Янги аср авлоди, 2018. 250-бет.

“ – У ёқларда сен ҳам, мен ҳам билмайдиган ҳақиқатлар борга ўхшайди, - деди Озод. – Мен бундан ҳам нарига боришни истайман. Балки, ростдан ҳам “у дунёга ўтгувчи туйнук бордир?”

– Йўқ, мен бундан нарига ўтолмайман, - деди шамол, янада шиддати пасайиб.

– Сени тушундим, - деди Озод. – Бир сенигина эмас, бошқаларнинг айтганларини ҳам тушуниб етдим.

Шамол энди ер бағирлаб мулойим эсарди.

– Сенга бўйсунаман, эй азиз ва мукаррам зот, - деди у шивирлаб.
– Лекин, энди керагим йўққа ўхшайди. Изн бер, изимга қайтай ва азалий ишимда давом этай.

– Тўғри, энди керагинг йўқ, - деди Озод ва амр қилди: - Эй Танграм яратган зот! Ҳалок бўлмасингдан ер узра яслан ва амримни кутиб тур!”⁵²¹.

Романдаги психологик тасвирнинг бу каби кўринишлари қаҳрамонлар табиати ва руҳий оламини китобхонга яққол кўрсатади, уларнинг характерини тўлақонли очиб беради. Мазкур суҳбатлардан Озоднинг руҳиятида юксалиш содир этилганини, бу юксалиш оддийликдан мураккабликка, ўзлигини англамоққа олиб борганлигини кўриш мумкин. “Озод” романидаги диалоглар ҳам айна мақсадларда юқори маҳорат билан яратилган бўлиб, асар савиясининг ортишида муҳим аҳамият касб этади.

Жавланбек МАТНАЗАРОВ,

УрДУ ўқитувчиси
(Ўзбекистон)

МАТНАЗАР АБДУЛҲАКИМ ШЕЪРИЯТИДА КОМПОЗИЦИОН УСУЛДА ҲОСИЛ ҚИЛИНГАН ОККАЗИОНАЛ СЎЗЛАРНИНГ БАДИИЙ МАТН БУТУНЛИГИДАГИ ЎРНИ

Аннотация. Ушбу мақолада Матназар Абдулҳаким поэзиясида ишлатилган композицион усулда ҳосил қилинган окказионал бирликларнинг бадиий матн ҳосил қилишдаги ўрни лингвопоэтик жиҳатдан таҳлил қилинган.

Аннотация. В данной статье роль окказиональные единицы, сформированных в композиционном методе, использованном в поэзии Матназара Абдулха-

⁵²¹ Исажон Султон. Генетик. – Т.: Янги аср авлоди, 2018. 307-бет.

кима при формировании художественного текста, анализируется лингвопоэ-
тически.

Announcement: *In this article, the role of occasional units formed in the compositional method used in the poetry of Matnazar Abdulhakim in the formation of a literary text is analyzed lingvopoetic.*

Калит сўзлар: окказионализм, окказионал сўзлар, индивидуал-стилистик неологизм, **композицион усул**, аналогия орқали ҳосил қилинган окказионализмлар, компонентал таҳлил.

Ключевые слова: окказионализм, окказиональные слова, индивидуаль-но-стилистический неологизм, композиционный метод, случайности, сформированные по аналогии, компонентный анализ.

Keywords: *occasionalism, occasional words, individual stylistic neologism, compositional method, randomness formed by analogy, component analysis.*

Матннинг бадийлигини, серқатлам ва сербўёқлигини, таъсирчан ва жозибалилигини белгиловчи омиллар кўп. Бу омиллар ҳам мазмунга, ҳам шаклга бирдай алоқадор. Шаклан ва мазмунан ўзгачалик касб этувчи окказионализмлар анормал-ижодий ҳолат ҳисобланади. Бадий матн яратишда норманинг бузилиши ҳоллари табиий, индивидуал жараён. Умумдабий ва услубий анъаналардан чекиниш нутқий нафосат, фаҳмий-шуурий потенциал билан боғлиқ муаллифнинг ўзига хослиги, услубий бетакрорлигини кўрсатувчи омиллардан бири окказионал бирликлардир.

Шундай ўринлар бўладики, шоир шеър ёзар экан, янги топилмаларга, янги ҳодисаларга дуч келади. Ушбу янгиликни ифода-лайдиган сўз тилда бўлмаслиги мумкин, бўлгани ҳам муаллиф кўзлаган маъно юкини кўтармаслиги, ҳар томонлама ифодавий-ликни бермаслик эҳтимоли мавжуд. Баъзан шеъринг матнда вазн ва қофия талаби билан ҳам янги сўз пайдо бўлади. “Маълумки, тилдаги сўз ясаилишининг актив усулларида бири икки ёки ундан ортиқ сўзнинг бир лексик бирлик сифатида қўшилишидир. Ана шу қонуният асосида яратилган индивидуал-стилистик неологизм ўзининг ғайриоддийлиги билан ажралиб туради, кучли экспрессивликка эга бўлади. Айни пайтда унда янгилик, “тутилмаганлик, оҳорлилик” мавжуд бўлади”⁵²².

Компазиция усулида ҳосил қилинган окказионализмлар Матназар Абдулҳаким асарларида кўп учрайди ва ўз ўрнида бадий салмоқ касб этади. Муаллиф томонидан ижод қилинган шеърлар тилида қўшма сўз шаклидаги окказионализмлардан: мотамзада, айрилиқзада, шафақранг, меҳрбахш, насиймнафас, фалакфёъл, юҳофёъл, чечаксифат, лоласифат, харсангбанд, умумқидиқлаш,

⁵²² Абдурахмонов Х. Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. Тошкент, 1981. Б. 32.

умумқиқирлаш, умуммаърака, ҳамуқубат, шодимарг каби ўнлаб окказионал қўшма сўзлар ишлатилган.

Кўплаб илмий адабиётларда ўринли этироф этиладики, окказионализмларни ўз ўрнида маҳорат билан муваффақиятли қўллаш фавқуллодда бадийлик касб этади:

*Осмон юрагининг сайёралари,
Фалакфеъл руҳимга бир-бир кўчарлар.
Умидлар – саодат тайёралари,
Учиб ёнадирлар, ёниб ўчарлар*⁵²³.

Ушбу микроматнда қўлланган фалакфеъл сўзини унга синоним бўлиши мумкин бўлган сўзлар билан таққослаб компонентал таҳлил қилиб кўрганда, окказионализмнинг ёрқинлиги, фавқуллодалиги ойдинлашади. Ушбу сўз кенгфеъл, дарёфеъл сўзлари билан синонимик қатор ҳосил қилиши мумкин. (Аслида бу окказионализм қўшма сўз қисмларини алмаштириш – аналогия орқали ҳосил қилинган. Кенг/дарё-фалак) кенгга нисбатан фалак сўзида поэтизмлик билан баробар ҳадсизлик семаси бўртиброқ кўринади. Дарё сўзида жўшқинлик сезилса, фалак сўзида “гўзаллик” маъноси шаклланади. Фалак сўзи синонимик қаторда юқори ижобий коэффитсиент кўрсаткичига эга. У синонимлар луғатида “осмон, кўк, само”⁵²⁴ сўзларидан кейин кўрсатилган. Шу сабабли ҳам бу сўз даражаланишида бадий бўёқдорлиги эвазига кўтарилиш кузатилади. Фалак сўзи ўрнига муаллиф “кўк”, “осмон” сўзларини қўйиш мумкин эди, бироқ сўзни нозик ҳис қилган ҳолда “фалакфеъл” сўзидаги “ф” товуши такрори эвазига юзага келган ички аллелтерацияни, мусиқий оҳангни англаб, сўзни ўрнида маҳорат билан ишлатган.

Муаллиф Ө+феъл шаклидаги аналогия асосида қўшма сўзлардан яна бир неча ўринда маҳорат билан фойдаланади:

*Бир чимдим тупроққа кўзи тўйгувчи,
Юҳофеъллар ҳамон яшар талашиб*⁵²⁵.

Ёки:

*Нафсинг сенинг ўпқон очгандир,
Ютоқасан, юҳофеъл мечкай*⁵²⁶.

⁵²³ Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар (1-жилд) – Тошкент, Ғ.Ғулом, 2017. Б. 134.

⁵²⁴ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1974. Б. 159.

⁵²⁵ Матназар Абдулҳаким. Кўприк – Урганч, 2009. Б. 12.

⁵²⁶ Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар (1-жилд) – Тошкент, Ғ.Ғулом, 2017. Б. 134.

Оташфеъллар келган дунёга,
Юрагингни ёқмоқ учун, дўст⁵²⁷.

Энди юҳофеъл сўзини юқоридаги фалакфеъл билан мутлақо тенглаштириб бўлмайди. Олдинги мисолда инсон табиати, феъли фалак сўзи билан изоҳланган бўлса, бу ерда мазмуннинг салмоқли қисмини юҳо сўзи ўзига олган ва уни етакчи қисм сифатида қараш шарт. Феъл сўзи эса ундаги маъно бўёқдорлигини бўрттиришга хизмат қилади. Юҳо сўзининг ўзиёқ инсон табиатини англатади. “Феъл” қисми нутқда ортиқча, яъни плеоназмдай кўринади. Шоир бу ўринларда “юҳолар” тарзида ҳам сўздан фойдаланиши мумкин эди, бироқ бу унинг бадиий мақсадини қаноатлантирмайди, бундай кимсаларга бўлган салбий эмоциясини “-феъл” қисмини қўшиш орқали бир неча баробар кучайтиришга муваффақ бўлади. Бу мисол таҳлили шуни кўрсатадики, улар қўшма сўз таркибини ўзгартириш орқали ҳосил қилинган окказионализмлар эмас, балки трансформацияга учраган сўз шаклидир. Иккинчи мисолда “оташфеъл” эса “фалакфеъл” сўзининг биринчи қисми кўмакчи қисм бўлгани каби ҳолат кузатилади. Оташ сўзини семантик компонент таҳлилини “олов”, “ўт” сўзларининг семантик компонентлари билан қиёслаганда аниқ кўринади, оташда “иссиқлик” семаси кучлироқ. Одатда олов сўзи “ўт-олов” тарзида қиз боланинг жамолига, ёки ўйноқилиги, шўхлигига нисбатан ишлатилади. Бу сўзларни қўллашда жинсларро тафовут, гендер классификация мавжуд. Матндаги фикр дўстлар ҳақида борар экан, бу қўлланиш услубий-стилистик, эмоционал, мантиқий жиҳатдан ҳам маҳорат билан қўлланиб, ҳар томонламалик касб этган.

“Ҳар қандай окказионал форма аввалдан мавжуд бирор семантикани ўзига тақаб олади, ана шу семантикани ноодатий кўринишда рангдор ифодалайди. Шу сабаб ҳам окказионализмлар барқарор бўлмаган номинативликка эга дейилади ва бу маъно кўпинча матндагина рўёбга чиқади”⁵²⁸:

*Ёмонлик тус олгач чуқур ҳамда кенг,
Қийин бўлгач фарқлаш, аниқлаш, турлаш,*

⁵²⁷ Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар(2-жилд) – Тошкент, Ғ.Ғулом, 2017. Б. 69.

⁵²⁸ Юсубова Р. Поэзия тили ва окказионаллик. - ФарДУ Илмий хабарлари илмий журнал. – Фарғона, 2018.№2 – Б. 61

*Бутун мамлакатни тутиб кетган, денг,
Умумқитиқлаш ва умумқиқирлаш⁵²⁹.*

Ушбу шеърда ишлатилган умумқитиқлаш, умумқиқирлаш сўзларининг маъноси матндан ташқарида ўқувчи учун тушуниксиз. Шеърда ифодаланган воқеанинг қисқача мазмуни шундай: “Бир юртда жиноятчилар антиқа жазоланган: уларнинг оёғига асал суркалган ва айиққа “ҳавола қилинган”. Айқининг “қитиқлаши”га чидолмаган маҳкумлар кулгудан юраги ёрилган”.

Шеърда ўзига хос мажозийлик мавжуд. Асал “манфаат” семасини олиб келган. Қитиқловчилар-манфаатпарастлар, қиқирловчилар-жабрдийдалар маъносида келмоқда ва окказионал сўзлар маъноси юлғичлик (умумқитиқлаш), изтироб (умумқиқирлаш) семалари асосида ички ҳарактерга эга. Умумқитиқлаш ва умумқиқирлаш матнга боғлиқ, матндан ташқарида лексик-грамматик жиҳатдан ҳеч бир маъно англатмайди, такрор қўлланмайди (ҳатто бир муаллиф ижодида ҳам).

Хуллас, компазиция усулида ясалган окказионал сўзлар матн бутунлигида муҳим вазифалар бажариб, адресатга узул-анъанавий сўзлардан кўра кучлироқ, таъсир кўрсатади. Анъанавий сўзлар муаллиф кўзда тутган маъно жилосини баъзан бера олмаслиги; матнда уюштирувчи вазифани окказионал сўзлар яхши уддалаши сабабидан окказионал сўзлар шоир Матназар Абдулҳаким шеърларига кўп учрайди.

Шоҳиста ХАКИМОВА,

*Гулистон давлат университети «Инглиз тили
ва адабиёти» кафедраси ўқитувчиси
(Ўзбекистон)*

ЛИНГВОМАМЛАКАТШУНОСЛИК ФАН СИФАТИДА

Аннотация: Ушбу мақолада лингвомамлакатшунослик аспектининг фан сифатида ўрни ва ролини тадқиқ этиш ва реалияларни лингвомамлакатшунослик фани орқали ўрганиш дарс жараёнида қўллашнинг аҳамиятли жиҳатлари борасида сўз юритилган. Шунингдек муаллиф реалияларни лингвистик ва ижтимоий-маданий аспектларда тадқиқ этиш, матнларда хос сўзларни инглиз тилидан ўзбек тилига бевосита таржима қилиш, таржимада эквивалентлик ва

⁵²⁹ Матназар Абдулҳаким. Жавзо ташрифи. – Тошкент, “Шарқ”, 2008. Б. 214.

адекватликка (муқобилликка) эришиш йўллари излаб топиш, лингвокультурологик ва прагматик нуқтаи назардан ўрганиш ҳам таржима ва таржимашунослик масалалари нуқтаи назаридан жуда муҳим омил эканлиги ҳақида таъкидланган.

Калит сўзлар: лингвомамлакатшунослик, реалия, лингвокультурология, таржима қилиш, матн, маданият, адекватлик.

Сўнгги йилларда ҳаётнинг барча қўламида интенсивликнинг ошиши туфайли маданиятлараро алоқалар, тиллараро ривожланаётгани турли соҳа вакиллари қатори тилшунос, таржимашунос адабиётшунослар ва ижтимоий психологларнинг эътибори ҳам тил ва маданиятга қаратилди, турли маданият вакиллари-нинг мулоқот жараёнини ўрганишни тақазо этди ва жадал ривожлантириб юборди.

Талабаларда инглиззабон халқлар тарихи, географияси, дунё халқларининг турмуш тарзи ҳақидаги билимини ошириб бориш, кенг тарқалган мулоқот тил-инглиз тили билан боғлиқ муаммолар –реалияларни лингвомамлакатшунослик фани орқали ўрганиш қизиқарли бўлади ва дарс жараёнида қўллаш эса муҳим аҳамият касб этади. Ушбу нуқтаи назардан келиб чиқиб, реалияларни лингвистик ва ижтимоий-маданий аспектларда тадқиқ этиш, матнларда хос сўзларни инглиз тилидан ўзбек тилига бевосита таржима қилиш, таржимада эквивалентлик ва адекватликка (муқобилликка) эришиш йўллари излаб топиш, лингвокультурологик ва прагматик нуқтаи назардан ўрганиш ҳам таржима ва таржимашунослик масалалари нуқтаи назаридан жуда муҳим омил ҳисобланади.

Тил нафақат миллий маданиятни акс эттириш воситаси сифатида, балки ҳар хил ўзига хос бўлган маданиятни англаш воситаси сифатида ҳам фаол ҳаракат қилиши мумкин. Аслида, бошқа маданият ва бошқа тилни ўрганиш ва унинг турмуш тарзини тадқиқ этиш баробарида ўз тилига ва ўз маданиятига қизиқишни янада кучайтиради. Лингвистик тадқиқотларнинг асл мақсади эса фан ривожига хизмат қиладиган тил ҳодисалари орқали маданиятни билиш ҳисобланади.

Лингвомамлакатшуносликнинг ўрганиши лозим бўлган ушбу тармоғи XX асрнинг 60-70 йил бошларида хорижий тилларни ўқитиш методологиясидаги янги йўналиш бўлиб, анъанавий йўналишга қарши чиқди. Чет тилларни ўрганишда лингвистик ва лингвомамлакатшунослик ёндашуви француз, инглиз ва америка мактаблари томонидан ишлаб чиқилган. Бунга эса Л.Девид-

сон, В.Риверс, А.Лиспон, Ж.Дохерти, М.Маркус, Р.Пичт, М.Куммер, М.Эрдменгер, Ҳ.Истел тадқиқотларида кўришимиз мумкин.

Маълумки, «Лингвомамлакатшунослик» тушунчаси 70-йилларда Е.М.Верещагин ва В.Г. Костомаров томонидан ишлаб чиқилган ва унинг ғояси маданият ва лингвомамлакатшунослик ташувчиси билан узвий боғлиқ бўлган чет тилини тасвирлаш ва ўргатиш келгусида талабаларнинг муқобил ва тўлиқ мулоқати учун хизмат қилиши ҳисобланган.

Юқорида такидлаганимиздек ушбу мавзу бир қатор хорижлик олимлар томонидан ўрганилганлиги боис масалан: Г.Д.Томахин, Л.С.Бархударов, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров ва бошқа кўплаб олимлар ушбу мавзу бўйича изланишлар олиб борганлигини ҳам кўршимиз мумкин. Бироқ таржима назарияси нуқтаи-назаридан эса анча кам ўрганилганлиги маълум бўлди.⁵³⁰ С.Л.Волкова, ўз навбатида, лингвомамлакатшунослик ва маданиятшунослик ўртасидаги фарқни таъкидлайди, бу «академик фан» деб тушунилади, унинг мақсади ўрганилаётган мамлакатмаданияти тўғрисида танланган ва тўпланган маълумотлар бўлиб, ушбу тилда оғзаки мулоқотни амалга ошириш учун зарур бўлган ва ўқув жараёнига киритилган таълимнинг интеллектуал муаммоларини ҳал этишни таъминлайди»⁵³⁰.

Лингвомамлакатшунослик ва лингвокультурологиянинг фарқи шундаки, «экстралвистик воқеликда фазода ёки вақт ичида» ҳақиқий «прототипга эга бўлган тил бирликлари лингвомамлакатшунослик реестрига киритилган»¹. Лингвомамлакатшунослик реалиа билан боғлиқ бўлган маданий белгилар воқеликни ва дастлабки билимларни тавсифлашга қаратилган бўлиб, лингвокультурология эса универсал ва миллий маданиятнинг индивидуал тушунчаларини таққослашга қаратилган, яъни бу кенгроқ тушунча эгадир. Лингвокультурология ўзига хос миллийликни, тил маданият кўзгусини, тушунчалар, лингвокультурологик соҳалар ва лингвокультуремаларни ўз ичига олади. Лингвомамлакатшунослик кўпроқ амалий йўналишга эга: лингводидактика ва таржимашуносликка. Ушбу фаннинг мақсадлари ва объектларидан келиб чиққан ҳолда лингвомамлакатшуносликнинг қуйидаги функцияларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

- тарбиявий таълим - маданиятлараро мулоқотни таъминлаш, бошқа маданиятга нисбатан ўзаро тушуниш ва бағри кенгликни

⁵³⁰ Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. «Язык и культура». - М.: Рус. яз., 1976. - 269 б.

ривожлантириш, ўз мамлакатининг маданий меросига ҳурматни ошириш;

- умумий таълим - ўрганилаётган тил мамлакати маданиятини таҳлил қилиш қобилиятини, ўзини миллий қадриятларини ва бошқа жамият қадриятларига мослашиш қобилиятини ривожлантириш;

- амалий – коммуникатив, лингвистик ва лингвомамлакатшунослик компетенцияларни шакллантиришдан иборат. Бундан ташқари, лингвистик компетенция тушунчаси остида қуйидагиларни тушуниш керак «ўрганилаётган тилнинг миллий урф-одатларини, ананаларини, ўрганилаётган мамлакат тилининг реалия сўзларини, тил бирликларидан маълумот сифатида фойдалана олиш, тўлиқ чет эл тилида сўзлашишга эришиш»² тушунчаси тушунилиши керак.

Шундай қилиб, лингвомамлакатшунослик кенг маънода лингвистик материалнинг миллий-маданий таркибий қисмини ўрганадиган тилшуносликнинг бир тармоғидир.

Л.В.Щерба ёзганидек, «ҳақиқат турли тилларда турлича қабул қилинади: қисман ушбу воқеликнинг ҳар бир жамиятда амалда қўлланилишига, қисман ушбу воқелик идрок қилинадиган ҳар бир тилнинг анъанавий ифода шаклларига боғлиқ»⁵³⁵. Шунинг учун ҳар бир тил дунёни ўз бирликлари маъносида (сўз бирикмаларида), ўзига хос тасвирларда (фразеологияда), концептуал категорияларнинг (грамматиканинг) ўзига хос тузилишида ифодалайди. Турли хил тилларда бир хил мавзунинг англатувчи сўзларнинг семинал таркиби бўлиши мумкин: этимологияси, сўз бирикмаларининг шакллари бошқача бўлиши мумкин.

Лингвомамлакатшуносликнинг асосий йўналиши турли муаммоларга, шу жумладан тилшунослик, ҳулқ-атвор, ижтимоий-маданий ва бошқа масалаларга қаратилган. Уларни бирма-бир келтириб ўтамиз:

- мулоқот актининг тузилишидаги миллий-маданий хусусиятлар турли миллатлар учун коммуникатив актлар маълум қоидалар билан бошқарилади ва кичик ёшдагилар катта ёшга бўлган мурожати, аёллар эркаларга, ўғил болаларотага, мезбон меҳмонга бўлган мурожатидаги масалалар;⁵³¹

⁵³¹ Волкова С.Л. Применение лингвострановедческого аспекта в обучении иностранному языку // Становление познавательного интереса старшекласников средствами лингвострановедения. Дис... канд. пед. наук. СПб., 2009. С. 56-73.

- мулоқотнинг вербал ва новербал бўлмаган таркибий қисмлари нисбати ва миллий ўзига хослиги мисол учун, кўпинча оғзаки ва оғзаки бўлмаган маданиятнинг рамзийлиги турли хил лингвомаданий жамоаларда тўғридан-тўғри қарама-қарши бўлиши мумкин. Масалан, инглизлар учун тигр (хайвон) сўзи одамга нисбатан таъриф берилганда кўчма маъно англатади яъни: «бағри тош», «хафли душман», «қулоқсиз» (хулиган) шунингдек ўзбек тилида ҳам тигр яъни арслон⁵ сўзи кўчма маънога эга «баҳодир», «забардаст», «довюрак»; рустилида эса бундай тушунча умуман йуқ. Ўзбек узусида қора ранг ўлим билан, бахтсизлик билан, оқ ранг эса тинчлик ва тозаллик билан боғлиқ, бошқа кўпгина халқларда эса оқ ранг ўлимнинг рамзидир;

- сўзлар ва ибораларнинг миллий маъноси, турли хил тилларда бир-бирига тўғри келмайдиган, бир хил воқеликлар билан боғлиқ бўлган реалийлар таркибининг мавжудлиги; сўз ва маънолар бирикмасининг хусусиятлари ва бошқалардир.

Талабалар чет тилини ўрганиш жараёнида юқорида зикр этилганнинг барчаси ва бошқа кўплаб қийинчиликларга дуч келмоқдалар, аммо тушунмовчилик ёки тушунмовчилик муаммоси, айниқса матнларни таржима қилишда, ўқишда, интонация, имо-ишора каби, суҳбатдошини сўроқ қилиш ва маълумотни аниқлаштиришга, имкон бўлмаганда, ўқитиш жараёнида жуда долзарбдир.